

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş tarihi:08/05/2023

Kabul tarihi:15/06/2023

Yayın Tarihi:26.06.2023

Cilt/Sayı: 1(1)

Yayın dönemi: Yaz

Sayfa: 53-76

Atf: Yurdusev, N. (2023). Mohsin Hamid'in gönülsüz köktendinci romanına postkolonyal ekoeleştirel bir yaklaşım. *Disiplinlerarası Dil ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 53-76.

Mohsin Hamid'in Gönülsüz Köktendinci Romanına Postkolonyal Ekoeleştirel Bir Yaklaşım

Nurdan YURDUSEV¹

Öğr. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, nurdan.yurdusev@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1287-8446

ÖZET

Bu çalışma, Mohsin Hamid tarafından kaleme alınan Gönülsüz Köktendinci (2012) adlı eserin postkolonyal ekoeleştirel bağlamında incelenmesini amaçlamaktadır. Ekoeleştirel olarak postkolonyal ekoeleştirel, ekolojik sorunları hem eko-merkezli hem de özellikle insan merkezli bir bakış açısıyla ele alır. Çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ekoeleştirelin ortaya çıkışı, gelişimi ve diğer kuramlarla ilintisi ele alınmıştır. İkinci bölümde Toplumsal Ekoloji ve Postkolonyal ekoeleştirel söylem ilişkisi analiz edilmiş ve son bölümde ise bahsi geçen eser postkolonyal ekoeleştirel açıdan mercek altına alınmıştır. Hikâyenin ana kahramanı olan Cengiz'in hem ırksal ayrımcılık hem de toplumsal baskıyla karşı karşıya olması bu öykünün postkolonyal ekoeleştirel söylemle irdelenmesini mümkün kılmaktadır. Princeton Üniversitesi İşletme Bölümü'nden mezun ve Amerika'ya okumaya giden oldukça yetenekli bir gençtir. Okuldaki bu başarısı ve azmi onun toplumda saygın bir yer edinmesine vesile olurken Cengiz'i her zaman hayalini kurduğu Amerikan rüyasına bir adım daha yaklaştırır ve böylece çok az sayıda işletme mezunu öğrencinin girebileceği prestijli bir Amerikan firmasında işe kabul edilir. Dahası, Cengiz'in Erica adında Amerikalı genç bir kıza aşık olması ve kendini kapitalizmin ritmine kaptırmasıyla olaylar farklı bir boyut kazanır. Romanın ana teması olan batı ile doğu arasındaki gerilim ve çekişme bu ikilinin ilişkisiyle harmanlanır ve sonlara doğru trajik bir hal alır. Doğulu benliği Amerikan kimliğinin gölgesinde kalan Pakistanlı Cengiz'in özellikle 11 Eylül olayları sonrası yaşadığı kimliksizlik ve benlik sorunsalı onda derin değişimlere yol açar.

Anahtar Sözcükler: Mohsin Hamid, Gönülsüz köktendinci, Postkolonyal ekoeleştirel, Amerikan rüyası.

A Postcolonial Ecocritical Approach to The Reluctant Fundamentalist Written by Mohsin Hamid

ABSTRACT

This study aims to analyze The Reluctant Fundamentalist (2012) written by Mohsin Hamid in the context of postcolonial ecocriticism. Unlike ecocriticism, postcolonial ecocriticism deals with ecological issues from both an eco-centered and a particularly human-centered perspective. The study consists of three parts apart from the introduction and conclusion parts. In the first part, the emergence and development of ecocriticism and its relation with other theories are discussed. In the second part, the relationship between Social Ecology and Postcolonial ecocritical discourse is analyzed, and in the last part, the novel is scrutinized from a postcolonial ecocritical perspective. It is possible to dwell on the novel through postcolonial ecocriticism due to the fact that the protagonist of the story, Cengiz, is faced with both racial discrimination and social oppression. He is a very talented young man who was graduated from the University of Princeton University; Department of Business Administration and goes to study in America. While his success and determination at school helps him to gain a respectable place in society, it also takes Cengiz one step closer to the American dream he has always dreamed of, and thus he is accepted to a very prestigious American company that just a few business graduate students can realize. Moreover, Cengiz falls in love with an American young girl named Erica and then events get more complicated with the blend of this love and captivity to capitalism. This tension and conflict between the west and the east, which is the main theme of the novel, blends with the relationship of these two and gains a tragic dimension towards the end. Cengiz from Pakistan, whose eastern self was overshadowed by his American identity, experiences profound changes in him in terms of identity and personality, especially after September 11 terrorist attacks.

Keywords: Mohsin Hamid, *The reluctant fundamentalist*, *Postcolonial ecocriticism*, *The American dream*.

GİRİŞ

Çevrenin edebiyata taşınıp bir kuram haline gelmesinde ilk olarak insanın onu tanıyıp anlamaya çalışması, ardından ondan faydalanmaya ve üzerinde egemenlik kurmaya çalışması ve nihayetinde doğayla olan ilişkisini tamamıyla mücadele ve sömürü politikası üzerine şekillendirmesi yatar. Kuramın en kapsamlı tanımı dünya kültürlerine tarihsel, dinsel, felsefi ve toplumsal nedenlerle nüfuz etmiş olan, insanın doğadaki tek ve en temel varlık olduğu yolundaki görüşü reddederek, doğada insan kadar doğal çevrenin ve diğer canlıların da hakları olduğu şeklinde yapılmıştır. (Özdağ, Alpaslan, 2010: 641). Bu bağlamda ele alındığında ekoeleştirisinin alanı oldukça geniş ve kapsamlıdır. Glotfelty ekoeleştirisinin en yalın tanımını edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenmesi şeklinde yapar. İnsan ve çevre arasındaki ilişkiyi Amerikalı ilk doğa yazarları Henry David Thoreau, Aldo Leopold, Edward Abbey, John Muir gibi isimler üzerinden inceler ve kuramı feminist ve markist eleştiriden örnek vererek somutlaştırır. (Glotfelty ve Fromm, 1996: xix). Bu bağlamda ekofeminizm dil edebiyat ve çevreyi toplumsal cinsiyet bilinciyle ele alırken, toplumsal edebiyat eleştirisi de edebi metinlere ekonomi temelli bir yaklaşım sunar. Ekoloştirel söylem vasıtasıyla oluşan çevresel etik dil ve edebiyat yoluyla çeşitli kültürlerle taşındığından kazanılan bu çevre bilinci gelecek nesiller nazarında çok önemlidir.

İnsanın çevresiyle olan ilişkisini kurgulayan ilk dönem doğa yazarları pastoral türde eserler vermişlerdir. Bunlardan Amerikalı yazar Leo Marx'ın güçlü kalemlerinden biri olan *Makine* hayatımıza giren teknoloji ve endüstri tabanlı yaşam tarzına bir eleştiri niteliğindedir ve kırsal yaşantıya duyulan özlemi dile getirilir. Marx, bu eseriyle var olan toplumsal sistematiği geçmişle kıyaslayarak sorgulamamızı sağlar. İlk zamanlardan bu yana değerlendirdiğimizde ekoeleştirisinin konularının zamanla değiştiğini çok net görebiliriz. İlk zamanlarda daha çok doğal yaşam alanlarının muhafaza edilmesi argümanından çıkmış olsa da daha sonra tüm ekosistemleri içeren bütünsel bir eleştiri anlayışına bürünmüş ve hatta daha sonraki dönemlerde doğa etiğini politik bir tavır haline getiren analitik bir hal almıştır. İnsanoğlunun doğa üzerindeki hakimiyeti toplayıcılık ile başlayıp hayvanları evcilleştirmesiyle devam ettiği Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Daha sonra nüfus ve tarımsal faaliyetlerin artmasıyla insanın doğayla olan etkileşimi de artmış ve insanla doğa arasındaki bağ güçlenmiştir. Ancak tarım toplumunda kurulan bu olumlu birliktelik sanayileşme ile yerini sömürgeci bir ilişkiye bırakmış ve hemen ardından insanoğlu toprağı kendi çıkarları için kullanabileceği bir mülk olarak görmeye başlamıştır. Tarih öncesi dönemden günümüze yaşanan bilimsel, teknolojik ve endüstriyel gelişmeler insan ve doğa arasındaki ilişkinin değişmesinde, insanın doğa üzerindeki hakimiyetinin kademeli olarak artmasında çok etkili olmuştur. Tüm bunlara ek olarak kentsel alanlarda hızla artan nüfus doğal kaynakların aşırı tüketimine yol açmış ve nihayetinde ekolojik problemler patlak vermiştir. Atmosferdeki karbondioksit seviyesinin artması, küresel ısınma ve biyolojik çeşitlilikte azalma gibi birçok çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Dahası I. ve II. Dünya Savaşı ve ardından tüm dünyada etkili olan Soğuk Savaş ile birlikte ivme kazanan nükleer silahlanma yarışı tüm ekosistem üzerinde yıkıcı hasarlar bırakmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğindeyse yaşanan tüm bu gelişmeler ekoeleştirisinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Edebiyat ve çevre arasındaki ilişkiye odaklanan ekoeleştiri, hem edebi hem de edebi olmayan metinlerde doğanın sömürülmesini mercek altına alır. Özellikle Aristotles'in savunduğu insan olmayan varlıkları sadece makineler veya nesnelere olarak gören insan merkezci yaklaşımlara ekoeleştiri karşı çıkar. Ekoeleştiri, bu insan merkezci düşünce yapısının insanı ekosistemin merkezine yerleştirmede büyük rol oynadığını vurgular ve insanları bu faydacı tutumu değiştirmeye davet eder.

Özellikle Sanayi Devrimi sonrası ivme kazanan endüstriyel girişimler ve teknolojik gelişmeler çevreye verilen tahribatın boyutunu artırdığı gibi, havyan nesillerini ve diğer doğal yaşam kaynaklarını tehlikeye sokmuş ve sayısız çevre sorununa sebep olmuştur. Basın ve yayın organları yoluyla çevre sorunlarını çözmek için sosyal farkındalık yaratma, popüler kültür aracılığıyla yeni nesillere çevre sorumluluğu aşılayarak yetiştirme gibi ereklere olan ve 1960'ların sonlarında belirmeye başlayan ekoeleştirden beslenen birçok disiplin oluşmuştur. Öyle ki ekoeleştirden beslenen ekofeminizm, toplumsal ekoeleştiri

ve postkolonyal ekoeleştiri gibi birçok kuram ortaya çıkmıştır. *Ekoeleştiri* adlı kitabında Greg Garrard'ın da belirttiği gibi, ekoeleştiri kültürel analizleri etik ve politik bir düzlemde yorumlar; bu sebeple ekoeleştirininki kültürle olan ilişkisi de yadsınamaz:

"Kapsamlı araştırma alanı ve tamamen farklı yönlü entelektüellik düzeylerine rağmen, bütün ekolojik eleştiriler karşılıklı olarak etkileşim içerisinde bulunan fiziksel dünya ile insan kültürünün bağlantılı olduğu temel öncülünü paylaşır. Ekoeleştiri, doğa ve kültür arasındaki bağlantılar ve özellikle dil ve edebiyatın kültürel ürünlerini konu eder. Eleştirel bir tutumla bakıldığında, bir ayağı edebiyatta diğeri karadadır; kuramsal bir söylev olarak ele alındığında ise, ekoeleştiri insan ve insan olmayan arasındakiini müzakere eder." (Garrard, 2016: xix.)

Ekoeleştirininki bir disiplin olarak ele alındığı 20.yüzyılın ikinci yarısından sonra edebiyat vasıtasıyla oluşturulan ekolojik bilinç topluma nüfuz etmeye başlar. İnsan kaynaklı doğa tahribatına bir nevi ses olan ekoeleştiri kuramı ilk olarak ABD'de ortaya çıkmış ancak kısa süre zarfında tüm dünya edebiyatında yankı bulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin çok uluslu yapısı dikkate alındığında kuramın merkezi olmasının olağanlığı ve özellikle Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupalıların bu topraklarda sebep oldukları yıkım ve sömürü sonrası atılan adımlar kuramın dünya basınında yer almasında sebebiyet vermiştir. 1960 sonrası varlığını önemli ölçüde hissettiren ekolojik problemler aslında Buzul Çağına kadar uzanır ve evrenin oluşumundan beri vardır ve tahribatın bu kadar ciddi boyutlara ulaşmasında insanlığın etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. 1960 sonrası çevre sorunları Amerikan kamuoyunda büyük yankı bulurken özellikle bu dönemde doğayı koruma adına sürdürülen ve doğal kaynakların bilinçsizce tüketilmesine karşı başlatılan kampanyaların imgesi olan "Ağlayan Kızılderili" önemli bir yere sahiptir. Amerika'nın ilk doğa yazarlarından olan James Fenimore Cooper, Henry David Thoreau, Ralph Waldo Emerson ve Dakota Sioux gibi edebiyatçılar Amerika'nın henüz bozulmamış doğasını ve Kızılderilileri bizlere tanıtırken tarafsızlardır. Amerika'nın ilk yerlileri olan Kızılderilileri tabiatla iç içe, sevecen ve doğa dostu olarak atfederler. Avrupalı sömürgeci devletler ise ekolojik sorunları vahşi yerliler olarak adlandırdıkları Kızılderililerle ilişkilendirir ve doğanın tahribatının faturasını yerlilere keser. İngiliz ve İspanyolların Amerika kıtasının keşfinden sonra tasvirlerinde Amerika için cennetten bir bahçe, kutsal bir ada betimlemelerini kullanmaları doğanın henüz bozulmamış güzelliğine ve Kızılderililerin doğayla uyumuna bir kanıt niteliğindedir.

"Onlar daha önce bu kadar fazla sayıda kuş ve diğer hayvanları, bu kadar büyüklükte balık ve kabuklu deniz hayvanlarını ya da böylesine yaygın ormanları hiç görmemişlerdi. Bol miktarda fındık veren ağaçlar da onların üzerinden kule gibi yükseliyor ve meyvelerle ağırlaşmış çalılar her yeri kaplıyordu. Kabuklu deniz hayvanlarının engin yatakları haliç ve kıyı şeritlerini adeta bir battaniye gibi kaplıyordu. Balıklar sürü halinde yüzyüyor, yumurtluyor ya da kendilerini sayısız miktarda kumsala çekiyorlardı ve kuşlar gökyüzünü karartıp güneşi gölgede bırakıyorlardı. Hayat dopdoluydu." (Krech III, 1999: 73).

Özellikle doğayla uyumu ve doğaya karşı sergiledikleri dikkatli tutumlarıyla bilinen Kızılderililerin doğayla olan ilişkilerinde olumsuz anımlarının sebebi *Ekolojik Kızılderili* kitabında Shephard Krech III mercek altına alır;

"Bundan 11.000 yıl önce, yani Buzul Çağı olarak bilinen devrin sonlarında, söz konusu çağın bitişinden çok kısa bir süre önce Kuzey Amerika'da ortaya çıkmış olan birçok hayvan türü ortadan yok oldu. Bilim adamları ise Yeni Dünya'ya oldukça kısa bir süre önce insanların gelmesinin ve hayvan türlerinin yok olmasının bu döneme tekabül etmesini hararetle tartışmaktadır." (Krech III, 1999: 29).

Diğer taraftan bazı arkeologlara göre Amerika'daki doğa tahribatının en bilinen sorumluları yerli Amerikalılar yani Kızılderili kabileleridir. Avrupa kökenli bazı yazarlar Kızılderili kabilelerinin her yıl düzenli olarak çıkardıkları devasa orman yangınlarının toprağa zarar verdiğini savunur. Her yıl Kızılderililerin çıkardıkları bu yangınların arka planında tarım alanlarının daha verimli olması fikri yatsa

da bunu görmezden gelirler ve Kızılderili kabilelerinin avlanma, toplayıcılık ve hayvancılık gibi çeşitli ritüellerinin doğaya zarar verdiğine işaret ederler. Bahsettiğimiz ritüeller sebebiyle Kızılderilileri ekolojik sorunların merkezine konuşturarak bu zihniyet, ormanların gemi yapımı ve benzeri endüstri kollarında hammadde olarak kullanılmasından rahatsız olmazlar:

"Burada savunduğum nokta net bir biçimde anlaşılmalı: Yerli avcıları kötölemek veyahut onların davranışlarını kereste şirketleri ya da et paketlenme sanayisi ile aynı düzeye getirmek niyetinde değilim. Paleolitik dönemde ve daha sonraki dönemlerde yaşamış Amerikan Yerlilerinin aşırı öldürmeleri ve orman yıkımları, Avrupa asıllı Amerikan göçmenlerin Yeni Dünya ve onun yerlileri üzerinde yaptıkları korkunç ekolojik tahribat ve soykırımla hiçbir şekilde karşılaştırılmaz. Geçen beş yüzyıl boyunca Kızılderili kültürünü yok eden açgözlülük ve sömürü, hiçbir suretle ahlaki veya kültürel açıdan haklı gösterilemez." (Bookchin, 2013: 47).

Bookchin'e göre Kızılderililer ekolojik bir bilinçle hareket eder ve bu bilinçle içsel olarak sahiptirler. Bunun aksine Avrupalıların sanayileşme sonrası doğaya bir meta olarak yaklaşım doğayla iç içe yaşayan yerlileri ise vahşice öldürmelerinin soykırımla eşit olduğuna dikkat çeker. Yerlilerle özdeşleştirilen bu yangınların altında iletişim, haberleşme, yabancılara karşı kendilerini koruma gibi sebepler yatar. Çıkardıkları yangınların altında ormanları daha büyük yangınlara karşı korumak, tarımsal alanlardaki böcek ve haşereleri yok ederek verimliliği artırmak gibi sebepler yatmaktadır. Ayrıca alternatif tedavi yöntemi olarak kullandıkları meyan kökü bitkisinin ve diğer tarımsal ürünlerin mahsulünü artırmak bir diğer amaçtır. Yerliler ve ekoloji arasındaki ilişkiyi yanlış yorumlamaya gidenler aslında yerlilerin içsel olarak sahip oldukları ekolojik bilincin farkında olmadıkları gibi kendilerinin doğa üzerinde kurdukları tahakkümünün telafisi içerisinde olduklarıdır. Bazı ekolojistler Kızılderililerin düzenli olarak çıkardıkları orman yangınlarının ekolojik faydalarından bahsederken bu yangınların eksikliğinde çeşitli bitki ve hayvan habitatlarının zarar gördüğünü savunurlar. Kızılderililerin bu ve benzeri ritüelleriyle ekolojik denge arasında kurulan olumlu ilişkiyi doğrularak Kızılderililerin yıllar önce bu ekolojik bilinçle içsel olarak sahip olmalarını takdir ederler. Her yıl özellikle kasım ayında bu yangınları çıkarmaları dikkate alındığında bunu toprağın altındaki zararlı haşere ve böcekleri yok edip toprağı yenilemek amacıyla bilinçli olarak yaptıkları apaçık ortadadır. Çıkardıkları orman yangınları kadar uyguladıkları avcılık yöntemleriyle de eleştirilen Kızılderililer hayvan severler tarafından vahşi olarak yargılanırlar. Bazı ekolojistler ise bu yangınları bir çeşit av taktiği olarak değerlendirir. Yerliler için hayati önem taşıyan bufalo ve benzeri birçok hayvanı avlarken kolaylık olması adına ormanlık alanlardan uzaklaştırıp kendilerine yaklaştırmak bir tür av taktiğidir. Yerlilerin çayırıları hem verimliliği artırmak hem de geyik ve bufaloları buraya çekebilmek amacıyla bilinçli olarak yaptıkları söylenir. Buffalo uçurumu olarak bilinen yöntemle, yerliler uçuruma doğru sürdükleri yüzlerce bufaloyu avlayarak, kendileri için önemli bir yaşamsal kaynak teşkil eden bu hayvanın derisinden, etine, yağına ve kemiklerine kadar her şeyinden faydalanırlardı. Bu bağlamda ele alındığında Avrupalıların Kızılderili popülasyonunu azaltıp yok etmek adına yerliler için önemli bir yaşam kaynağı olan bufalo neslini yok etmeleri ise dikkate değerdir. Kızılderililer için hayati öneme sahip olan bufalo neslinin azalıp zamanla yok olmasında Avrupalı Amerikalılar yerlileri suçlarken Avrupalı Amerikalıların da bu suça ortak oldukları aşıkardır.

Ekoeleştirinin Teorik Çerçevesi ve Diğer Kuramlarla İlişkisi

Ekoeleştiriyi tam anlamıyla idrak edebilmek onu besleyen diğer kuramları da anlamayı gerekli kılar. Ekoeleştiril söyleme farklı bir bakış açısı kazandıran ekofeministlere göre, doğayı ve insanı sömüren zihniyet aynıdır ve bu zihniyet değiştirilmelidir. Erkek merkezci bir suç mekanizması üzerinde duran ekofeministlere göre doğa ve kadının pasif konumlandırılmasında erkek merkezci bir dünya görüşü yatar. Feminizmin temelinde var olan dişil olanın (kadın) ikincil konumlandırılması düşüncesi ile ekoeleştirinin muhalif olduğu doğanın kontrol altına alınması fikri, feminizmin çevreci söylemle birleştirilebileceğini ve ortak bir erkle hareket edebileceğini gösterir. Ekofeministlere göre erkeğin kadın ve doğa üzerinde kurduğu üstünlük özdeştir ve kadına yönlendirilen negatif ayrımcılık ve yüklenen ikincil kimlik ile doğayı sömürme güdüsü aynı kaynaktan beslenir. Bu bakış açısıyla hareket

eden bazı ekofeministlerin cinsel ayrımcılık yaptığı gerçeğinden hareketle bazı öğretilerinin zayıf kaldığını söylemek mümkündür. Çünkü çevre tahribatının faturasının sadece eril insan faktörüyle bağdaştırılması ve dişil olanın pasif bir konuma yerleştirilmesi etik olmamakla birlikte eşitlikçi bir yaklaşım da değildir. Ekofeministler doğa ve kadına yüklenen ikincil kimliğin değiştirilmesinin ancak ataerkil düşünce yapısının ıslah edilmesi ve toplumun kadın ve doğayı birer meta olarak değerlendiren zihniyetten kurtulmasıyla mümkün olabileceğinin altını çizer. Bu noktada her türlü sömürüye karşı olan ve daha eşitlikçi bir toplum yapısı öngören Toplumsal Ekoloji görüşüyle kısmen ortak paydada birleşirler. Kadınların sömürülmesi ve haksızlığa uğratılması ile doğanın ikincil konumlandırılması arasındaki paralellik dikkate alındığında ekofeminizm ırkçı, etnik, cinsel ya da sınıfsal her türlü ayrımcılığın karşısındadır. Ekofeministler kadınların doğanın ezilmesinin arka planında ataerkil düşünce yapısının ve sömürgeci ideolojilerin yattığına işaret eder. Problem toplumsal olarak ele alındığında kadınların eylemlerinin kısıtlanması, erkeklerle eşit haklardan ve yaşam koşullarından mahrum edilmelerinin sadece kadınlara yönlendirilen bir tutum olmaktan öte aynı zamanda kapitalist sistemin ve eril güçlerin dayattığı bir politikadır. Kadınların her türlü sosyal imkândan yoksun bırakılmalarını erkek merkezci ve ataerkil düşünce yapısının bir sonucu olarak değerlendiren feministler için doğa ve kadın hem cinsel hem de toplumsal bir sömürü ile karşı karşıyadır. Derin Ekolojistlere göre ise ekoeleştirden beslenen ekofeminist kuramın çevrenin korunup kollanması adına ürettiği söylem doğayı merkeze almaktan çok kendi ideolojilerini yaymak amacıyla kullandıkları bir silahtır.

Çevrenin edebiyat kanalıyla kurguya taşınması birçok farklı aşamadan geçerek kuramsal bir tavır haline bürünmüştür. "Çevreci Eleştiri" ya da "Ekoeleştiri" olarak literatüre geçen terim "Edebiyat ve Ekoloji: Bir Ekoeleştiri Denemesi" (Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism) adlı makalede 1978 yılında William Rueckert tarafından ilk kez kullanılmıştır. Bahsi geçen makalede Rueckert insanın doğaya vermiş olduğu zarardan dolayı olarak kendisinin etkilediğinin altını çizmiştir. Ekoeleştirdinin akademik bir disiplin olarak ilk ortaya çıkışı ABD'de 1992 yılında "Edebiyat ve Çevre Çalışmaları Derneği"nin (ASLE) kurulmasıyla gerçekleşir ve Cheryl Glotfelty ve Harold Fromm gibi ekoeleştirmenler vasıtasıyla gelişir. Türk edebiyatında ise Serpil Opperman, Ufuk Özdağ ve Scott Slovic editörlüğünde The Future of Ecocriticism: New Horizons (Ekoeleştirdinin Geleceği: Yeni Ufuklar) adlı eserle kuram literatüre girmiştir. Rueckert'ın ekolojik savının özünde insanın doğaya vermiş olduğu zararın neticesinde yine insanın zarar gördüğü tezi yatar. Bu sebeple ekoloji sorunsalının temelinde esas olarak hem çevre hem de insanın etkisinden söz edilir. Her iki topluluğun da (insan ve doğa) biyosferde birlikte var olması ve iş birliği içerisinde bütünsel bir temele oturtulması gerektiği vurgulanır. (Rueckert, 1996: 105,107).

Rueckert'a göre Aldo Leopold, Ian McHarg, Bary Commoner ve Garret Hardin gibi ekolojistler ekolojik tasavvurlarını sosyal, ekonomik, politik ve bireysel eylemlerine dahil etmek için çaba sarf etmişlerdir. Rueckert ekolojik bilincin uyandırılmasında ziyadesiyle etkili olduğuna inandığı edebiyatın ekolojiyle iş birliği yapması gerektiğinin altını çizerek, bu alandaki ilk çalışmayı kendisi deneyimler. Ekolojinin yaşadığımız an ve geleceğimize dair öneminden söz ederek ekolojik kavramları edebi çalışmalara uyarlayacağını belirtir ve edebiyatın içerisinde var olan gücü keşfedip kullanmayı öğütler:

"Tek bir enerji kaynağı olan Doğa'dan farklı olarak muhtemelen insan topluluklarının güneş ve güneş dışında yenilenebilir ya da yenilenemez birçok enerji kaynağı vardır. Daha geniş kapsamda edebiyat, hususi olarak ise bireysel çalışmalar bu kaynaklar arasındadır. Doğadaki diğer enerji akışının biyosferdeki devamlılığını sağlamak adına, bu yenilenebilir enerji kaynağını (doğal biyosferdeki insan dâhil tüm canlı yaşamın ve insan topluluklarının bağlı olduğu) nasıl kullanmamız gerektiğinin yollarını aramalıyız. Edebiyat ve güneş ile edebiyat eğitimi ve biyosferin canlılığı arasındaki bağıntıyı kurmak gerekir." (Rueckert, 1996: 109).

Edebiyatın birçok işlevi içinde ekolojik okumalara olanak tanınması da çevre bilinci oluşturmada önemli bir adımdır. Eleştirmen Jean Paul Sartre da edebiyatın ideolojik işlevine vurgu yaparken edebiyatın

dilsiz olmadığını söyler ve sessizlik dilin bir anıdır diye ekler. Sartre'a göre edebiyatın bireyler üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir:

"Yazarın görevi hiç kimsenin dünyadan habersiz kalmamasını ve bu yüzden kendisinin suçsuz olduğunu ileri sürmemesini sağlamaktır ve yazar bir kere dil evrenine girmiş bulunduğundan konuşmayı bilmiyormuş gibi yapmasına olanak yoktur artık... Sessizlik dilin bir anıdır; susmak dilsizleşmek değil, konuşmaktan kaçınmaktır, yani gene bir tür konuşmadır... Sözcüklerin, Brice-Parain'in dediği gibi 'dolu tabancalar' olduğunu bilir. Konuştuğu an, tetiğe basılmış demektir. Susmak da elindedir, ama ateş etmeyi seçtiğine göre, bunu bir çocuk gibi, gözlerini yumarak ve yalnızca patlama sesini dinlemek üzere, rastgele değil de yetişkin bir adam gibi, hedef göstererek yapması gerekir." (Sartre, 2012: 33).

Edebiyat, bireyin toplumdaki sorumluluklarına dikkat çekerken ekoeleştirici ise edebiyat yoluyla oluşturmaya çalıştığı yeryüzü merkezci düşünce yapısıyla çevreye karşı çok daha duyarlı ve bilinçli bireyler yetiştirmeye hizmet eder. Yaşadığımız evrende ekolojik varlığa dikkat çeken ve böylelikle edebiyat algımıza yeni bir boyut kazandıran kuram kültürümüze çeşitli yollarla giren insan merkezci ideolojinin değiştirilmesi adına en elzem kültürel araçlardan birisidir. Bu bağlamda toplumlarda etkin bir politika oluşturma gücüne de sahiptir. Ekolojik unsurları insanla ilişkilendirerek mercek altına alan ekoeleştirici sadece doğa bilimlerinden değil, sosyal ve fen bilimlerinden de beslenen bir disiplindir. Jean Paul Sartre'ın konuyla alakalı olarak söylediği *"İnsan kendi tasarısından başka bir şey değildir; kendi yaptığı, gerçekleştirdiği ölçüde vardır; yani hayatından, edimlerinin (fillerinin) toplamından ibarettir."* (Sartre, 2013:55) sözleri insanın sorumlu bir varlık olduğu tezini güçlendirmektedir. Ekoeleştirici de insan kaderinin edimlerden ibaret olduğunu ve bu edimlerimizin tüm sonuçlarından bizlerin sorumlu olduğunu vurgular. Bu yüzden ekoeleştiricinin hem ekolojik hem de toplumsal boyutuyla edebiyatta önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki ilk ekoeleştirici metin olarak karşımıza çıkan *Sessiz Bahar* konusu itibarıyla 1964 Doğa Kanunu'nun çıkmasına vesile olmuş ve böylelikle edebiyatın toplumsal değişimlere yön verecek güçte olduğunu kanıtlamıştır. Tarım ilaçlarının çevreye ve insan sağlığına verdiği zararı gözler önüne sererek toplumsal çözüme katkı sağlamış ve edebiyatın, bireylerin ekolojik algılarında ve politik tasavvurlarında değişime sebebiyet verecek güçte olduğunu göstermiştir. İnsan merkezci yaklaşımdan bağımsız bir temele dayanan ekoeleştirici bireylerin duygu, düşünce ve değer yargılarının şekillenmesinde etkin olan edebiyat vasıtasıyla çözüm sürecinin hızlanmasına katkıda bulunmaktadır. Ekolojik döngünün bir parçasının da edebiyat olduğunu ekoeleştirici Garrard şöyle dile getirir:

"Ekolojik problemler, kültürel çözümlemenin nesnelere olmaktan çok, bilimsel problemler olarak görülebilir. Gerçekten de Sessiz Bahar basıldığında, kimyasal tarım sanayisi, üstü kapalı bir biçimde, bilimsel kesinlik ve edebi niteliklerin bir arada var olamayacağını belirterek tepki göstermiştir." (Garrard, 2016: 5,6).

Çevre problemlerinin sadece bilim adamları ya da uzmanlar tarafından çözümlenmesi gerektiği tezi Rachel Carson tarafından yazılan *Sessiz Bahar*'ın basımının ardından çürütülmüştür. Carson *Sessiz Bahar* ile çevre sorunsalına bilimsel değil ahlaksal bir ideoloji ile yaklaşmıştır. Marksist eleştirmen Terry Eagleton ise bilim ve edebiyat ilişkisine şu sözlerle dikkat çeker ve ekoeleştiricinin sadece doğa bilimlerinden değil, sosyal ve fen bilimlerinden de beslenen bir disiplin olduğuna vurgu yapar:

"Zürafaları öğrenmek için bir zooloji kitabını okumak zooloji öğrenmenin bir parçasıdır; ama aynı kitabı söyleminin nasıl yapılaştığını ve düzenlendiğini öğrenmek ve bu biçim ve aygıtların gerçek durumlarda okurlarda ne tür etkiler yarattığını incelemek için okumak farklı bir tasarıdır. Aslında bu, dünyanın en eski 'edebiyat eleştirisi' biçimidir; retorik olarak bilinir." (Eagleton, 2011: 211,212).

İklim değişiklikleri, orman ve su kaynaklarının azalması, ozon tabakasının tahrip olması, hava, su ve toprak kirlilikleri, atıksal sorunlar gibi çevre problemlerinin sadece bilim adamları ya da uzman ekolojistler tarafından ortaya konan hipotezlerle çözümlenebileceği düşüncesi ekoeleştirici kuramının

ortaya çıkmasıyla çürütülmüştür. Toplumların çevresel problemlerin bir parçası olmaktan öte çözüm sürecinde de aktif olması fikri ekoeleştirel söylemle pekişmiştir. Bir başka deyişle, bilimin ortaya koyduğu veriler ile çözülemeyen çevre sorunlarına edebiyat ses olmuştur. Ekolojik döngünün bir parçasının da edebiyat olması sebebiyle edebiyatın da bilime destek verecek sorumluluklarının olduğu bir gerçektir. Temel olarak edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen ekoeleştiri, sadece yazar, metin ve toplum arasındaki ilişkiyi sorgulamaz ayrıca ekosistemdeki tüm canlı ve cansız varlıkların ilişkilerini de mercek altına alır. Metinlerin ekoeleştirel çözümlenmeleri vasıtasıyla insanın doğaya verdiği zararın boyutu ortaya çıkmakta ve böylece insanların özeleştiri yaparak daha sorumlu davranması gerektiği tezi vurgulanmaktadır. Örneğin, Marksist eleştirmen Terry Eagleton bilimin çalışma kapsamında olan bazı meselelerin edebi söylem vasıtasıyla da ele alınabileceğine değinir. Eagleton' a göre retorik, söylemlerin doğruluğu kadar okurda bıraktığı tesiri de önemser. Retoriğin okuyucuda bıraktığı etki bilimsel söylemlerden daha etkilidir. Bu bağlamda retorik, söylemlerin doğruluğunu önemsemez demek yanlıştır. Eagleton retorik söylemlerin doğruluğu elbette önemser ancak edebi söylemin okuyucuda bıraktığı tesir ve bu tesirin çözüm odaklı bir işlevinin olması da söylemlerin doğruluğu kadar önemlidir.

Basın ve yayın organları yoluyla çevre sorunlarını çözmek için sosyal farkındalık yaratma, popüler kültür aracılığıyla yeni nesillere çevre sorumluluğu aşılıyarak yetiştirme gibi ereklere olan ekoeleştiri kuramını besleyen çeşitli alanlardan bahsetmek kuramı daha iyi anlayabilmemize fayda sağlayacaktır. Ekoeleştirin farklı bir yansıması olan ekofeminizm ilk olarak 1974'te Fransız feminist Françoise d'Equibonne tarafından kullanılmıştır. D'Equibonne'e göre feminizmin temelinde olan sömürülme ya da ikincil konumlandırılma gibi eril düşünceler ile doğanın kontrol altına alınması fikri ilintilidir ve feminist ideolojinin ekoeleştiri ile birleştiği nokta da budur. Ekofeminizm doğa-kadın birlikteliğinden doğar. Ekofeministler, kadın ve doğanın aynı eril ve ataerkil zihniyetle bastırılıp kontrol altına alınmaya çalışıldığı tezinden yola çıkarak kadın ve doğaya yüklenen anlamın değiştirilmesi için ortak bir bilinçle hareket eder. Doğanın sömürülmesine farklı bir boyut kazandıran ekofeministler ortak bir suç mekanizmasına vurgu yapar. Doğa ile özdeş atfedilen kadının ikincil konumlandırılmasında hem erkek merkezci hem de ataerkil bir düşünce yapısına işaret ederler. Yani eril olanın, kadın ve dişi olarak sınıflandırılan doğa üzerinde kurduğu tahakküm ve üstünlük özdeştir. Kadına yönlendirilen baskı ve yüklenen ikincil kimlik ile doğaya ilişkin sömürü güdüsü aynı kaynaktan beslenir: eril olanın dişi olan üzerindeki tahakküm gücü. (Plumwood, 2004: 35). Bu sebeple değişim kadının sömürülmesi gerektiği kanaatinden ve ataerkil düşünce yapısından uzaklaşıp, kadın ve doğayı metalaştıran zihniyetten kurtulmasıyla mümkündür. Ekofeminist ideolojinin cinsiyet temelli bazı öğretileri söylemin zayıf kalmasına sebep olmuştur; çünkü ekolojik tahribatın faturasının sadece eril olanla bağdaştırılması ve dişi olanın pasif olduğu varsayımı etik bir yaklaşım olarak kabul görmez. Bazı ekolojistlere göre, ekofeminist söylem doğayı merkeze almaktan çok kendi ideolojilerini yaymak amacıyla doğa söylemini kullanmaktadır. Diğer taraftan daha eşitlikçi bir toplum yapısı öngören Toplumsal Ekoloji görüşüyle Ekofeminizm kısmen benzerlik göstermektedir:

"Kadınların sömürülmesi ve haksızlığa uğraması ile doğanın sömürülmesi arasındaki çok yakın bağ veya ilişki ekofeminizmin temel anlayışı olmakla beraber, ekofeminizm ırkçı, etnik, cins, yaş ve sosyal sınıf ve cinsel tercih gibi ölçütlere dayanarak yapılan baskıların ve ayrımcılığın karşısındadır. Kısaca ekofeministler kadınların doğanın ezilmesinin temelinde ataerkil düşüncenin, kapitalizmin, militarizm ve sömürgecilik gibi ideolojilerin, yani egemen olmaya dayanan ilişkiler sisteminin yattığını vurgulamış ve bu durumun incelenmesine yarayacak ilginç formüller geliştirmiştir. Böylece, öteki feminist akımlar gibi ekofeminizm de üzerinde egemenlik kurma gibi bir temel düşünce sisteminin kadınlar üzerindeki etkilerini araştırmayı ve bu sorunu çözüme kavuşturmayı amaçlamaktadır." (Tamkoç, 1996: 77,78).

Ekofeministler'e göre kadın-doğa özelinde cinsel ve toplumsal problemlerin kaynağı ortaktır. Kadın ve doğaya kültürel olarak yüklenen anlamların değiştirilmesi adına ortak bir bilinçle hareket etmek gerekir.

Yani insanın hem insan hem de doğa üzerinde kurduğu tahakkümü sonlandırmak için ortak bir bilinçle hareket etmesinde fayda vardır. Irksal, cinsel ya da dinsel her tür ayrımcılık ve sömürü zihniyetinden kurtulmak gerekir. Bazı eleştirilenlere göre, ekolojisti multidisipliner yapısı itibarıyla feminist ve sosyalist dünya görüşünden beslenir. Kadınların toplumsal alanlardaki eylemlerinin kısıtlanması, erkeklerle eşit yaşam koşullarından mahrum bırakılmaları kapital güçlerin ve eril olanın dayattığı bir politikadır. Kadının yoksunlaştırılıp dilsizleştirilmesini ataerki bir toplum ve erkek merkezci düşünce yapısının bir çıktısı olarak değerlendiren ekofeministlere göre bu ayrıştırma ve sömürü doğa ve kadın özelinde ele alındığında sadece cinsel değil ayrıca toplumsaldır. Opperman, cinsiyet ve doğa arasındaki kurulan bu bağı yorumlarken tam olarak eşitlikçi bir ideolojiyle hareket eder ve bu bağı şu şekilde yorumlar:

"Elbette kuramsal olarak bakıldığında burada yok edilen bedenlerin cinsiyeti önemlidir; fakat ekolojik açıdan bakıldığında erkek egemen toplumlarda köleleştirilen ve sömürgeleştirilen kadın bedeninin onunla aynı kaderi paylaşan toprağın bedeniyle özdeşleştirilmesi toprak etiğinin önemini ön plana çıkarmaktadır" (Opperman, 2006: 79).

Aldo Leopold' un *Bir Kum Yöresi Almanığı* adlı eserinde Toprak Etiği bölümünde toprağın bir mülk olarak görülmesi ve erkek merkezci düşünce yapısı arasındaki paralellik dikkat çeker. Odysseus'un köle sınıfına mensup kadınları astırmasıyla başlayan öyküde cinsiyet bağlamında dişil olan doğa ve kadın arasındaki paralellik sezinlenir. Leopold kadın ve toprağın bir mülk olarak görülmesi ve eril olanın onun üzerinde hak sahibi olmasını bu mitle sorunsallaştırır. Odysseus savaşırken yıllarca iffetiyle onu bekleyen ve sadakatiyle ün salan Penelope'un kadın olduğu için yaşadığı zorluklar ne yazık ki toplumun sahip olduğu etikten ileri gelir:

"Tanrısal Odise, Truva savaşından dönünce yokluğunda uygunsuz davranışlarda bulunduğundan şüphelendiği bir düzine köle kızın hepsini ipe dizmişti. Kızları asması öyle herhangi bir ahlaki sorunda yaratmamıştı çünkü kızlar onun mülküydü. Şimdilerde olduğu gibi, o zaman da bir mülkün elden çıkarılması bir doğru ya da yanlış meselesi değil, kişisel çıkarlara uygunluk meselesiydi. Odise'nin Yunanistan'ı elbette ki doğruluk ve yanlışlık gibi kavramlardan yoksun değildi: Odise'nin kara gövdeli kadırgaları koyu renkli suları yarararak, onu evine getirmeden önce geçen onca zamanda karısının yıllar boyu süren sadakati bu kavramların varlığının kanıtıdır. O günlerin etik anlayışı erkeklerin eşlerini kapsıyordu ve henüz insan mülkleri buna dâhil edilmemişti." (Leopold, 2013: 211).

Çevreci hareketin özellikle modernite sonrası teknoloji karşıtı bir tutum sergilemesi bazı edebiyat eleştirmenlerini ekolojik tartışmanın başka bir boyutuna taşır. Örneğin Martin Lewis gibi bazı ekolojistler insan merkezli ekonomi politikalarını doğal ekolojik kaynaklardan ayırtmak gerektiğini belirtir ve doğru bir biçimde ele alındığı takdirde kapitalist sistemin bile çevresel problemlere çözüm olabileceğini dile getirir. Marks'ın öncülüğünü yaptığı komünist dünya görüşü ekonomi temelli olduğundan ekolojik duyarlılıktan kısmen bağımsız gibi gözükse de Marks'ın söylemleri insan ve doğanın sürekli etkileşim içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Marksist ekolojistler insanın da doğanın bir parçası olduğu savına dayanarak, doğaya zarar verdiği gerekçesiyle insanı doğadan tecrit eden derin ekolojistleri, ikileme düştükleri yönünde suçlarlar. İnsanın doğayla olan ilişkisi ekseninde doğal davranış biçimlerinden uzaklaşması ve adeta bir makineye dönüşmesinde kapitalist sistemi işaret eden Marks'ın doğanın sömürmesine karşı olduğu aşıkardır:

"İnsan doğaya bağlı olarak yaşar. Doğa insanın vücududur. İnsan, ölmek için doğayla iyi ve sürekli bir diyalog içindedir. İnsanın fiziksel ve beyinsel yaşamının doğaya bağlı olduğunu söylemek aslında insanın doğanın kendisine bağlı olması demektir; çünkü insan tüm varlığıyla doğanın bir parçasıdır." (Marks, 1993: 184).

Marx'a göre kapitalizm insan ve insan olmayan arasındaki ilişkinin çağdaş bir dışavurumudur ve ekonomik krizler kadar ekolojik krizler de kapitalizmin bir sonucudur. Kapitalist sistem doğa üzerindeki her türlü tahakkümün ardındaki temel motivasyonun, hayatta kalmaktan çok, güce ulaşma arzusu olduğu

noktasında birleşir. Bu arzu ile hareket eden kapitalist sistem, insan ve insan olmayan arasındaki boşluğu artırarak felaketin boyutunun artmasına sebep olur. Tarihsel güç ilişkilerine ve ekonomi temeline dayanan kapitalist sistem ayrıştırıcı bir politika izleyerek Avrupalı olmayanı, yerliyi, yoksulu, kadını ve doğayı metalaştırarak bir hiyerarşi inşa eder. Bu argümanların ışığında, çevre araştırmalarına postkolonyal bir yaklaşımla bakmak bizleri insan ve insan olmayan arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeye sevk eder. Ekoeleştirinin aksine postkolonyal ekoeleştirici ekolojik sorunlara daha dar bir perspektiften bakar. Postkolonyal ekoeleştirici özelinde ekolojik problemlerin öznesi sömürgeci güçlerdir ve postkolonyal ekoeleştirici bu güçlerin uyguladığı ayrıştırıcı politikalar ve sebep oldukları ekolojik krizleri inceler. Ekofeminist Val Plumwood'a göre sömürgeci devletler hem insan hem de insan olmayanları sömürüp kontrol altına alarak “eko-felaket”e davetiye çıkarır:

“Batının düşünsel çerçevelerinin ve kavramsal tarihinin temellerinde tahakkümün derin yapıları gömülüdür. Bu kavramsal yapıların yarattığı ikicilik düğümlerine karışmamış bir mevzu neredeyse yoktur. Efendinin sömürgeci mantığı, çağımızın egemen mantığıdır. Yer yüzüne ve yaşama ne olmakta olduğunun cevabı da bu sorunsalda, yara bere içindeki bu gezegenin biyosferini ve hatta sosyosferini dağılayan tahakküm mantığında yatar. Batı'nın düşünce tarihi içinde bu kültürel öznenin gelişiminin bir kısmını izledik. Ötekiliği sömürgeleştirmeye yönelik eylemlerini Batı kültüründe egemen olan bir akıl ve doğa öyküsü sayesinde açıkladı, temize çıkarttı ve doğallaştırdı. Bu öykü, insanın doğa üzerinde yarattığı etkileri giderek daha çok yönlendirerek gezegenle sürdürülebilir ve karşılıklı bir ilişki kurmasını engeller. Efendinin sömürgeciliği ötekiyi inkâr eder; ötekiyi iki temel yolla doğal olarak adlandırır, hem benliğin ona bağımlılığını ve onunla ilişkisini inkâr ederek, hem de onun bağımsız benliğini inkâr ve iptal ederek.” (Plumwood, 2004: 258).

Buradan da anlaşılacağı üzere, Plumwood *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (2004) kitabında günümüzün ekolojik dönüşüm ve yıkımının sömürgeleşmeyle bağlantılı olduğunun altını çizer. Özellikle son yıllarda postkolonyal ekoeleştirinin ön plana çıkmasında ve bağlamının hem uzamsal hem de tarihsel olarak genişlemesinde Avrupa emperyalizminin ideolojik ve insan merkezli bir temele oturtulması önemli bir sebep teşkil eder. Postkolonyal ekoeleştirimlere göre ekosistem emperyalist güçler tarafından sömürülür. Bu sömürü neticesinde biyoçeşitliliğin ve doğal kaynakların azaldığına ve çevresel felaketlerin arttığına şahitlik ederiz. Postkolonyal ekoeleştirinin temel amacı, insan ile doğa arasındaki kopmuş ilişkinin ekolojik sonuçlarını görünür kılmaktır. Emperyalist ideoloji neticesinde ortaya çıkan problemlerin çözülmesi ile ekolojik problemlerin de azalacağı fikrini benimseyen postkolonyal ekoeleştirici yaklaşımlar, sömürgeci eylemler ile çevresel yıkım arasındaki bağlantıları ortaya çıkarıp bu çerçevede doğa ve toplumsal söylemlerin kapsamlı analizini yapar. Böylece, kolonyal tahribatın ekolojik boyutunu vurgulayarak, insan ve çevre ilişkisinde emperyalizmin dayattığı materyalist anlayışı sorgular.

Sanayi Devrimiyle birlikte Batı medeniyetinde ortaya çıkıp, hızla ivme kazanan kapitalizm, kırsal yaşam alanlarını bile kentlere bağımlı hale getirmesi insanın doğayla olan ilişkisinin kopmasına ve hatta doğal yaşam alanlarının fabrikalarla dolu bir mimariye bürünmesine sebep olur. Doğa merkezci bir söyleme sahip olan Derin Ekoloji, insanın aleyhine bir tavır sergilemez; aksine insanın da bir parçası olduğu doğayı korumak adına daha eşitlikçi bir ideolojiyle hareket eder. Yeryüzündeki tüm varlıklara eşitlikçi yaklaşarak insan merkezlikten uzaklaşır. Derin Ekoloji hareketinin değindiği nüfus planlaması artan çevre sorunlarının çözümünde önemlidir. Çünkü çevre problemlerinin ortaya çıkmasında önemli bir etmen olan nüfus artışı özellikle gelişmekte olan ülkelerde üretim kapasitesinden çok daha fazla tüketim hacminin ortaya çıkmasına sebebiyet vererek hem toplumsal hem de çevresel sorunlara sebep olur. Nüfus artışının sadece ekolojik sistemi değil, ekosistemdeki tüm dengeyi tehlikeye sokması sebebiyle önüne geçilmesi gerektiği fikri, Derin Ekolojide vurgulanan bir öncüdür. Endüstri toplumlarındaki tüketim oranı ve atık miktarı göz önüne alındığında artan popülasyonun önüne geçilmesi gerekir. Endüstrileşmenin bir sonucu olarak insanın doğayı kontrol altına almaya çalışması ve sömürmesine protest bir tavır olarak doğan Derin Ekoloji hareketi doğa ve insanı ayırtmaktansa doğa ile insanın

bütün bir temele oturtulması esasına dayanır. Bu anlamda doğayı merkeze alsan da insanı da doğanın bir parçası olarak kabul eder ve insan faktörünü asla göz ardı etmez. Derin Ekoloji'ye göre canlı ve cansız doğada var olan her organizmanın içsel bir değeri vardır ve bu değer insana sağladığı yarardan bağımsızdır. Yani yeryüzünde var olan tüm canlı ve cansız organizmalara atfedilen değer, insana sağladığı yararla ilintili düşünülmemelidir. Çünkü doğada var olan her canlının özlerinde içsel bir değeri vardır. Derin Ekolojist Naess insan yararına olmayan bir değerden söz etmek ırkçı bir önyargıdır der. John Muir doğayı muhafaza etmek gerektiğini, ama bunu yaparken insana faydasından bağımsız sadece ekolojik dengenin devamlılığını sağlamak ve sürdürülebilmek adına bir ideolojiyle hareket etmek gerektiğini vurgular. Bu ideolojinin aksine doğal kaynakların yerli yerinde ve rasyonel bir plan doğrultusunda kullanılması gerektiğini vurgulayan diğer çevreci hareketlerin temelinde yine insan merkezilik ve faydacılık ilkesi vardır ve insanlığın faydası doğrultusunda doğal kaynakların sürdürülebilir ve ölçülü kullanılmasının altında gelecek nesiller için duyulan endişe yatar.

Postkolonyal Ekolojirel Söylem

İnsanın var olmasıyla başlayıp Sanayi Devrimiyle ivme kazanan ve Batı medeniyetinde ortaya çıkan kapitalist sistem neticesinde kaçınılmaz bir hal alan doğanın sömürülmesi doğayla olan ilişkinin tamamen kopmasına sebebiyet vermiştir. Sanayinin beraberinde getirdiği yıkıcı durumu Friedrich Engels şöyle dile getirir:

"Doğanın insan tarafından fethedilmesi fikri ile çok övünmeyelim. Böylesi her fethediş bizden intikamını alır... Mezopotamya, Yunanistan, Asya ve diğer yerlerde insanlar tarım alanları açarak ormanları yok ettiler. Ormanları ve su kaynaklarını yok ederek, ülkenin bugünkü harap olmuş durumuna yol açtıklarını hayal bile etmiyorlardı. Alp Dağları'nda yaşayan İtalyanlar dağların yamaçlarındaki palmye ağaçlarını kullandıklarında bölgelerindeki hayvancılık sektörünün kökünü kurutmakta olduklarının farkında değillerdi... Yani her aşamada doğa bize, sanki onun dışında yaşayan bir varlık gibi, kendisini fethedemeyeceğimizi; bizim de etten, kandan ve kemikten oluştuğumuzu ve doğaya ait olduğumuzu hatırlatıyor. Bizim diğer türlere göre tek avantajımız, doğanın yasalarını öğrenebilme ve uygulayabilme yetimizdir." (Engels, 2014; 163).

Esasen edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkiyi temel alan ekolojirel, edebi bir kuram olarak sadece yazar, metin ve toplum arasındaki ilişkiyi sorgulamanın ötesinde ekosistemdeki tüm canlı ve cansız varlıkların ilişkilerini inceler. Postkolonyal ekolojirel ise aynı meseleleri hem eko-merkezli hem de özellikle insan-merkezci bir bakış açısıyla ele alır. Postkolonyal ya da feminist söylem gibi pek çok toplumsal hareketin ekolojirel sınırları içinde yer edinebilmesinin bir nedeni de budur. Ekolojirel, depremler, seller, savaşlar ve nükleer enerjinin biyosferde yarattığı tahribatla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. İkinci Dalga Ekolojirelmenler ise doğa/kültür, akıl/madde veya medeni/ilkel kavramları üzerine yoğunlaşır. Bu sebeple hem ekolojirel hem de postkolonyal ekolojirel var olan ekolojik problemlere ek olarak insanı üstünleştirip doğayı ve hayvanları ötekileştiren ideolojileri sorunsallaştırır. Söz konusu anlatıda da bu ikili karşıtlıklar sorgulanır ve sorunsallaştırılır. Postkolonyal teorisyenler birinci dalga eko eleştirmenlerden farklı olarak göç, melezlik, çok kültürlülük kavramlarına daha çok yönelmişlerdir (Heise, 2014: 19). Sömürgecilik sonrası ekolojirel ya da postkolonyal ekolojirel sömürgeciliğin sadece insanoğlunun üzerindeki etkilerine değil ekolojik boyuta da değinmiştir. Sömürgeci ideolojinin ekolojik dengenin de bozulmasına sebebiyet verdiğine dikkat çekerek doğa, hayvanlar ve bitkilerin tahrip olmasına sebep olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu tahribatın boyutu zamanla o kadar radikal bir boyuta ulaşır ki, birçok ekolojirel yazar, eko-kırım ile soykırım arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmişlerdir. Bu bağlamda özellikle Afrika coğrafyası bu tür istismar ve tahribatlara her zaman maruz kalmıştır. Postkolonyal ekolojirel kapsamında belirli kültürlerin neden olduğu sistematik şiddete dikkat çekilerek bu toplumların yaşadıkları veya hüküm sürdükleri coğrafyalardaki tahribatlara vurgu yapılır. Postkolonyal ekolojirel geçmişe ayna tutarak geleceği şekillendirmede bizlere farklı bir bakış açısı kazandırmakla birlikte gelecek nesillere çevre bilinci aşılar. Postkolonyal ekolojirel kolonileşmenin tarihsel sürecine kadar uzanarak insan ve insan dışı faktörler de dahil olmak üzere ötekileştirilmiş doğaya ilişkin tüm insanmerkezci ideolojileri ve uygulamaları sorgular.

Postkolonyal eleştirmenler arasında yer alan Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ve Helen Tiffin 1950'ler ve 1960'ların sosyal ve politik kaygılarını temel alır ve çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı sonrası kolonilerin bağımsızlıklarını elde etme süreçlerine dikkat çekerler. Edward Said'in bu anlamda ses getiren eseri *Oryantalizm* (1978) ile 1970'lerde yaşanan sömürgeci politikalar eleştirilir ve en önemlisi, sömürgeleştirilmiş öznelerin kaybolan geçmişini geri kazanmak adına çeşitli söylemlerde temsil ve hayal gücü üzerinde çalışmanın gerekliliğine değinilir. *Kültür ve Emperyalizm* 'de (1993), Said, anlatı gücünün zıt dünyaları birleştirme ve bölmedeki önemini vurgulayarak hem postkolonyal araştırmalara katkı sağlar, hem de kültür, edebiyat ve siyaset ilişkisine dair önemli noktalara değinir. Edward Said dışında, Gayatri Spivak, Homi Bhabha, Robert Young, Bill Ashcroft, Helen Tiffin ve Gareth Griffiths gibi isimler postkolonyal söyleme önemli katkılar sunmuşlardır. Postkolonyalizmi ekolojik bağlamda daha iyi idrak edebilmek için kolonyal dönemin sonunu ve postkolonyal dönemin başlangıcını detaylıca irdelemek gerekir. Sömürgeci toplumlar bir coğrafi bölgenin var olan kaynaklarıyla birlikte sömürülmesi ve bu topluluklara siyasi, ekonomik ve kültürel egemenliğini zorla dayatması üzerine kuruludur. Bu bağlamda postkolonyal düşünce yapısını kolonyal dönemin kılık değiştirmiş hali olarak betimlemek yanlış olmaz. Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkeleri bağımsızlıklarını kazanarak uluslararası anlamda siyasi güç elde etmiş olabilirler, ancak postkolonyal eko-eleştirmenlere göre bu coğrafyalarda eskiden var olan sömürü ne yazık ki hala sosyo-kültürel olarak devam etmektedir. Bu toplumların ekonomilerinin ve siyasi politikalarının dolaylı olarak kontrol edilmesi daha önceki sömürge rejimlerinde olduğu gibi bu coğrafyalarda da oldukça travmatik yıkımlar ve çevresel felaketlere sebebiyet vermiştir. Böyle bir bakış açısıyla hareket edildiğinde postkolonyal ideolojilerin neden olduğu ekolojik tahribat postkolonyal ekoeleştirilme söyleminin yeşillenmesinin yolunu açar. Ne yazık ki Edward Said, Homi Bhabha ve Gayatri Spivak gibi postkolonyal eleştirmenin önde gelen isimleri bile 1970'lerin ortalarında ve 1980'lerde kaleme aldıkları sömürgecilik karşıtı söylemlerinde çevrenin önemini göz ardı etmişlerdir ve savundukları davada yine insan merkezli bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Postkolonyal söylem sömürgeci politikalar neticesinde kimliğini kaybeden bireyin onu geri kazanmak için mücadelesini söylemleştiren, insanları dışlayan ve bütüncül olmayan çevre karşıtı her türlü yaklaşımın karşısındadır.

Ekoeleştirirmenlerin söylemlerinde 'üçüncü dünya' ülkelerine ve sömürgeci politikalara da yer vermeye başlaması ekoeleştiriyi güçlendirerek postkolonyal ekoeleştirinin yolunu açmıştır. Ekoeleştirinin aslında sadece içinde yaşadığımız çevre için ekolojik farkındalık yaratma gayesinin ötesinde daha bütüncül bir bakış açısıyla toplumsal kaygılarının da olduğunu altını çizmek gerekir. Böylece postkolonyal ekoeleştirilme ırk ve sınıf meselelerini odağa alarak daha geniş bir perspektifte insana uygulanan adaletsiz ve yanlı politikaların kaynağındaki düşünce yapısını sorgulama imkânı tanır. Bu noktada insana ve çevreye zarar veren zihniyet aynıdır ve aynı kaynaktan beslenir. Her şeyden önce, benimsedikleri ideoloji dikkate alındığında hem ekoeleştirilme hem de postkolonyal ekoeleştirilme ırksal sınıfsal ya da cinsel her türlü ayrımcılığa karşı durarak, emperyalizmin getirdiği toplumsal ayrımcılığın insanların içinde yaşadıkları ekosistemi de yozlaştırdığının altını çizer. Öncü ekoeleştirirmenlerden Lawrence Buell, Avrupa'da başlayan sömürgeciliğin bu bölgelerdeki her türden doğal kaynağı sömürme kaynaklı olduğunu altını çizer. İnsanların çıkarları uğruna doğa üzerinde artan tahakkümü sömürgecilikle pekişmiş, insanın doğa ve kendinden güçsüz olan insan topluluklarını bir meta olarak görmesiyle sonuçlanmıştır. Bu noktada birleşen çevresel edebiyat eleştirisi ve postkolonyal söylem ortak erektere sahiptir. Buradan hareketle, postkolonyal söylemin toplumsal ekoloji hareketinin önemli bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Kuşkusuz, bahsi geçen iki kuram arasındaki bu ittifak, edebiyat eleştirmenlerini tüm dünya üzerinde var olan çevresel ve toplumsal meseleleri sorunsallaştırmaya davet ederek ekoeleştirinin etki alanını genişletir. Postkolonyal çevre hareketi üçüncü dalga olarak adlandırılan ekoeleştirinin de ana bileşenlerinden birini oluşturur ve ekoeleştirinin multidisipliner bir yapıya bürünmesine destek sağlar.

Toplumsal Ekoloji ve Postkolonyal Ekoeleştiri Ekseninde Doğa-İnsan İlişkisi

Toplumsal Ekoloji’de insanın doğa üzerinde kurduğu üstünlük esasında güçlü olanın güçsüz olanı sömürme isteğinden ileri gelir. Bu düşünce yapısını değiştirerek toplumda meydana getirilecek değişim, ekoloji temelli çevre sorunlarına da çözüm niteliğindedir ve ekolojik problemlerin eskiden beri var olan sosyal problemlerle ilişkilendirilmesi, çözümün de sosyal temelli olması gerektiğine işaret eder. Var olan ekolojik sorunların neredeyse tamamının aslında süregelen sosyal problemlerden kaynaklandığını düşünen toplumsal ekolojist Murray Bookchin insanın doğadan ayrıştırılmasının yanlış olduğunu vurgular. Bu ayrıştırmanın sonucunda ortaya çıkan çarpık hiyerarşik yapının hem toplumsal hem çevresel sorunların en önemli kısmını teşkil ettiğini sözlerine ekler. Bu sebeple çevre hareketi toplumsal bir harekettir ve çevre sorunları da sosyal sorunlardır. Bookchin’in ekoloji, toplum ve problem üçgeninden hareketle, çevresel sorunların çözümünde ekolojik alanda yapılacak ıslah kadar toplumsal farkındalıkta önem arz eder. İnsanın diğer canlılardan üstün olduğuna inanan düşünür insan faktörünün çevre problemleri bazındaki önemine dikkat çeker. Çevre sorunlarına toplumsal bir bakış açısı getiren Bookchin insan faktörünün önemli olduğuna şöyle değinir:

"İnsanlar diğer yaşam formlarına değer atfeden etik sistemler yaratma yetisine tek başına sahip oldukları sürece, kendi içlerinde özel bir değere sahip olurlar. Kendi davranışlarının ve bu davranışların ekolojik etkilerinin tamamen bilincinde oldukları ölçüde, biyosferdeki olağanüstü canlılardır; çünkü diğer yaşam türlerinin sahip olmadığı müthiş bir bilince sahiptirler." (Bookchin, 2013: 40).

Siyaset bilimci kimliği dikkate alındığında Bookchin bu sözleriyle insanın değerli olduğuna vurgu yaparken salt insan merkezli bir tutum takınmaz. Doğanın var olan düzenini yeniden kurup dengelemek için toplumsal devrimin gerekliliğine işaret eder ve ekolojik sorunların ancak bütünsel bir biçimde ele alınırsa çözüleceğini düşünür. Ekolojik sorunların temelinde kapitalist sisteme işaret eder ve bu ekonomi temelli toplumsal yapıdan sıyrılıp, sosyalist ideolojiyle hareket edilmesi gerektiğini söyler:

"Ekoloji hareketi, bütün yönleriyle egemenlik sorununu kurcalamadıkça, zamanımızın ekolojik bunalımının kökenindeki nedenleri ortadan kaldırma yönünde hiçbir katkıda bulunamayacaktır. Ekoloji hareketi, radikal bir biçimde kapsamlı bir devrim fikrine olan ihtiyacı göz önüne almaksızın, sadece kirlenme ve korunma ile ilgili reformlarda, yani sadece çevrecilikte takılıp kaldığı takdirde mevcut doğa ve insan sömürüsüne dayalı sistemin emniyet şapı olmaktan öteye gitmeyecektir." (Bookchin, 2013: 48).

Toplumsal yapıyı oluşturan bireylerin içerisinde buldukları sosyo-ekonomik koşullar insanı zaman içerisinde doğadan uzaklaştırır. Daha doğrusu, nüfus artışıyla birlikte işsizlik oranındaki artış ve sanayileşmenin ivme kazanması gibi çeşitli sebeplerle bireyler kapitalist sistemin kölesi olmuş ve insanın doğadan yabancılaşma süreci hızlanmıştır. Doğadan bu denli kopmanın çevresel çıktıları dikkate alındığında, toplumsal ekoloji doğayla olan bağları kuvvetlendirip ekolojik sorumluluğu artırmayı hedeflemektedir. Toplumları yakından ilgilendiren yaşam alanlarının muhafaza edilmesi adına yine sosyalist ideolojiden faydalanmak gerekir. Başka bir deyişle canlı ya da cansız varlıklar üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi, sosyalist ideoloji potasında eritilerek çevre üzerine kurulan hâkimiyetin de önüne geçilebilir. Yani insanı da içerisine alan çevre kavramının tam olarak idrak edilip, yaşanılan ekolojik ve toplumsal dengesizlikleri durdurabilmek için öncelikle toplumu oluşturan bireylerin ideolojilerini değiştirerek, daha demokratik ve eşitlikçi bir zihniyetle yaşadığımız çevreye yaklaşmamız Toplumsal Ekoloji hareketinin temelini oluşturur. Erekları arasında ekolojik farkındalık yaratma ve bu farkındalığı nesilden nesile aktarma olan ekoeleştiri edebiyat yoluyla oluşturmaya çalıştığı yeryüzü merkezci düşünce yapısı sayesinde çevreye karşı çok daha duyarlı ve bilinçli bireyler yetiştirmeyi amaçlar. Fiziksel çevrenin varlığına dikkat çeken ve ekoloji temelli öğretileriyle edebiyat algımıza yeni bir boyut kazandıran kuram, gelecek nesiller üzerinde yaratacağı farkındalık düşünüldüğünde edebiyatta çok önemli bir yere sahip olmalıdır. Kültürümüze çeşitli yollarla giren insan merkezci düşünce yapısının değiştirilmesi için önemli bir araç olan edebiyat, bu bağlamda etkin bir söylem yaratarak kamuoyunda

farkındalık yaratabilecek güçtedir. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan düşünme yetisi ve düşündüklerini aktardığı dil aracılığıyla oluşmuş ve yine insana ait bir ürün olan edebiyatın, insan merkezilikten uzaklaşarak bütünsel bir yaklaşımla ekoeleştirel okumalara aracı olması önem arz eder. Dilin de diğer canlılar gibi doğan, büyüyen ve ölen doğal bir varlık olduğu düşünülürken, dilde de bozulmaların olduğunu yine ekoeleştirel okumalar yoluyla görebiliriz:

"Aslında insanın kültürel çevresine de duyarlı bir ekolojik kuram çalışması hem toplumsal ve kültürel çevrenin dille olan ilişkisini anlamamıza yardımcı olabilmekte hem de dilin tarihsel gelişimini anlamamız için canlı örnekler sunabilmektedir... Burada dilde tutucu bir yaklaşımı özendirme değil, tam aksine dildeki değişime okuyucunun duyarlı bir şekilde yaklaşmasını sağlayarak yaşanan değişikliklerin okuyucu tarafından algılanmasını ve gereken yerde okuyucunun tavır almasını sağlamak için ona dinamik ve etkin bir aktör olduğunu hatırlatmaktadır... Eğer bugünün okuyucusu elli yıl önce yazılmış olan bir şiirde geçen bazı sözcükleri anlamıyorsa, bu anlamama hali o şiirde yer alan doğal ve insan yapısı çevreyi de anlayamamasıyla eş zamanlı olabilmektedir."
(Arıkan, 2011: 49).

Arıkan bu sözleriyle dilin canlı bir varlık olarak değişimlere açık ve değişime sebebiyet verecek dinamiklerle donanmış olduğunu vurgulamaktadır. Toplumsal algıların oluşumunda etkisi olan dil, değişimin başlama noktasıdır. Edebiyat ve çevre birlikteliği sadece fiziksel çevrede meydana gelen değişimleri değil, dil ve etik gibi kültürel öğelerde kaydedilen değişimleri de fark etmemizi sağlar. Bu anlamda ekoeleştirelinin inceleme alanlarının sadece yaşadığımız çevre ve doğa olarak algılanması ve kültürel değerlere olan atıflardan soyutlanması ekoeleştirelinin yanlış yorumlanmasına sebep olur; çünkü hiçbir varlık onu tanımlayan sistemin bütünlüğü dışında düşünülemez ve ayrıştırılamaz.

21. yüzyılda artan çevre sorunlarını, kültürel ve sosyal bütünlük içinde ele alan ekoeleştirel kuramının ortaya çıkışı ekolojik sorunların arttığı sanayileşme dönemine denk gelir. Ekonomi temelli toplum yapısına geçiş sürecinde artan doğa tahribatını azaltmak için ortaya çıkan çeşitli düşünceler aracılığıyla ilk çevre bilinci oluşmuştur. İnsanın en temel yaşamsal ihtiyaçları için kaynak teşkil eden doğanın tahrip edilmesi gerçeğinden hareketle, ciddiyeti gün geçtikçe artan ekolojik problemler karşısında gerek yeryüzündeki tüm canlı topluluklarını koruma gerekse bu canlı topluluklarının devamını sağlayacak önlemleri alma adına hepimizin yerine getirmesi gereken sorumluluklar vardır. Bu noktada şüphesiz en büyük sorumluluk canlı ve cansız tüm yaşamsal kaynakları yöneten ve dilediğince kullanma hakkını kendinde gören bizlere düşmektedir. Doğal kaynakların kullanımında yaratılacak olan farkındalık değişimin ilk ve en önemli adımıdır. Edebiyat bu farkındalığı yaratırken daha bilinçli bir neslin yetişmesinde önemli adımlar atar. İnsanın doğa üzerinde artan hâkimiyetine dikkat çeken ekoeleştirel tahribatın önüne geçebilmek adına alınması gereken önlemleri vurgulayarak, bireyleri çözümün bir parçası haline getirir.

İnsanoğlunun doğa üzerinde artan insan hâkimiyetinin neticesinde bir nevi doğanın sesi olan ekoeleştirel söylem ile edebiyatın çevre bilinci oluşturmadaki gücü ve etkisini yine aynı şekilde çevresel edebiyat eleştirisi kanallarıyla görebilmekteyiz. İnsanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin yaratmış olduğu olumsuz sonuçları sezinlemek adına edebiyatın çevre bilinci oluşturmadaki etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Ekoeleştirelinin uyandırmaya çalıştığı çevre bilinciyle doğadaki kaynakların bilinçsizce yok edilmesinin önüne geçilmesi mümkün kılınır. Pek çok bilim dalının araştırma alanına giren ekolojinin, edebiyat ile ilişkisini söylemleştiren ekoeleştirel yaklaşım, doğa ve insan ilişkisini incelerken esasında insanlarda ekolojik farkındalık yaratma görevini üstlenir. Çünkü geçmişten günümüze taşınan ve gelecek nesillere de aktarılacak çevre etiği ekolojik sistemi oluşturan canlı ve cansız tüm varlıkların hayatlarını idame ettirebilmeleri ve sürdürülebilir bir dünya için karşılıklı saygı temeline dayanmalıdır. Heidegger'ın ve varoluşçuluğun savunduğu insanın doğaya öylece bırakıldığı düşüncesi ve kendi kaderini kendi belirlediği savı kuramın varoluşçu felsefeye ortak öğretileri noktasında birleşir. İnsanın sorumlu bir varlık olduğu tezi ile varoluşçu felsefenin varoluşu sorgulaması ilintilendiğinde varoluşçu felsefenin bazı öğretilerinin edebiyatla değişimin mümkün olduğu vurgulayan ekoeleştirelinin doktrinleriyle paralel

olduğu noktalar vardır. Çağdaş varoluşçulardan olan Louis Althusser sanat-bilim ilişkisini yorumlarken ideolojik örüntüye işaret eder:

"Önce, sanat ile bilimin 'ilişkileri' sorunu. Ne Balzac ne Soljenitsin bize betimledikleri dünyanın bilgisini verir, ne de onu tanımamızı sağlar; sağladıkları, sadece, bizim o dünyanın ideolojisinin gerçekliğini 'görmemiz', 'algılamamız' ya da 'duyumsamamızdır'. Ideolojiden söz ettiğimiz zaman bilmemiz gerekir ki, ideoloji insanların tüm etkinliklerinin içine kayar, sızar ve o, ideoloji, insan yaşamının 'yaşanmış' ile aynı şeydir. Bundan ötürüdür ki, bize büyük roman içinde ideolojiyi gösteren biçim bireylerin 'yaşanmış' ı ya da 'yaşantı'sıdır. O 'yaşantı' verilmiş, katıksız 'gerçeklik' tarafından verilmiş bir şey değil, ideoloji ile gerçek arasındaki ilişki içinde ideolojinin kendiliğinden olan, dış etki altında meydana gelmiş olmayan 'yaşantı'sıdır." (Althusser, 2004: 104,105).

Bu sözler insanın sorumlu bir varlık olduğu tezini güçlendirir. Bu sebeple, insana sorumlu bir varlık misyonu yükleyen ekoloji temelli edebiyat söylemi hem ekolojik hem de toplumsal boyutuyla edebiyatta çok önemli bir yere sahiptir. Öyle ki ilk ekoeleştiril metin olarak kabul gören *Sessiz Bahar* gerek işlediği konu gerekse varoluşçu felsefenin de savunduğu insanoğlunun kendi kaderini kendi belirlediği fikri dikkate alındığında 1964 Doğa Kanunu'nun çıkmasına sebebiyet vermiş ve böylece edebiyatın gücüne olan inancı pekiştirmiştir. Tarımsal ilaçların çevreye verdiği zararı gözler önüne seren *Sessiz Bahar* politik ve toplumsal yaşamın ekolojik boyutuna dikkat çekerek, edebiyatın toplumsal yaşamımızda ne kadar etkin bir yere sahip olduğu kanıtlar.

Endüstrileşmenin Kurbanı Olarak Sömürülen Çevre ve Sürgün Edilen Bedenler

İnsanlar doğdukları andan itibaren doğa ile yakın ilişkiler içerisindeyler. Bu ilişki ilk olarak insanın doğayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışması şeklinde vuku bulur; ardından insanın bir parçası olduğu doğaya hâkim olmaya çalışması ve ona egemen olmaya çalışması şeklinde sonuçlanır. İnsanoğlunun doğa ile olan ilişkisi onun bir parçası olduğu gerçeğinden koparak ona hâkim olmaya çalışması ekseninde ilerler ve bu ilişki toplumların üretim biçimleri paralelinde gelişir. İnsanın doğa üzerinde kurmaya çalıştığı tahakküm daha sonra hem dünya üzerindeki toplumların yaşam biçimlerini değiştirmiş hem de insanın doğa üzerindeki baskısını giderek artırmıştır demek yanlış olmaz. Bu tahakküm ve sömürü tarih öncesi dönemlere dayanır. Yaşamlarını avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilkel toplumların geliştirdikleri av teknikleri ile insanın doğaya ilk müdahalesi başlamış ve akabinde tarıma dayalı üretim politikaları ile sürmüştür. Sanayi devrimi sonrasında hızla artan endüstriyel girişimler neticesinde de bu tahakküm artarak devam etmiştir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında kentsel alanlarda zamanla artan popülasyon beraberinde insani ihtiyaçların da artmasına ve doğanın sömürülmesine sebebiyet verir. Başka bir deyişle, endüstriyel üretim biçimlerinin ortaya çıkması insanın doğayla olan iletişiminin azalarak zamanla kopmasına, doğayı varlığının bir parçası olarak gören düşünce yapısının yerini kapitalist toplum yapısına bırakmasına neden olur. Nihayetinde doğa toplumların yaşamlarını idame ettirebilmeleri adına sömürülen bir meta haline gelir. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise modernleşme ve ekonomi temelli kapitalist toplum yapısının ortaya çıkmasıyla doğayı görmezden gelen endüstriyel girişimler ivme kazanır. Tüm bunların neticesinde doğa sadece insan için kullanılması gereken bir meta olmaktan öteye geçememiştir. Gerek kapitalist gerek emperyalist bir düşünce yapısıyla hareket eden anti-çevreci toplumlar, ekoeleştirinin tüketimin azaltılması yönündeki söylemlerinin aksine doğada her şeyin insan için var olduğunu öne sürer. Yaşanan tüm çevresel sorunların sadece ekolojik değil ayrıca ekonomik bir problem olarak da ele alınması gerektiğini savunur. Kapitalizmin temelini oluşturan teknoloji ve serbest ekonomi destekli bir toplumsal sistem tasarlamının gerekliliğine de işaret eder. Kapitalist ya da emperyalist toplum yapısına yönelik eleştiri olarak da kabul edilen ekoeleştiril kuramının temelinde faydacılık ilkesi doğrultusunda hareket eden insan merkezci düşünceye karşı bir duruş sergilenir. Çünkü doğal kaynaklar insan için vardır ve ancak insanın üretim gücü ile devam ettirilebilir şeklindeki insan merkezci yaklaşımlar, ekoloji sorunsalının temelini oluşturmaktadır. Türkiye'de öncü ekoeleştirilenlerden birisi olan Serpil Opperman toplumsal söylemlerin merkezine oturtulan ve insanı yaratılışın merkezine koyarak tüm doğal çevrenin hâkimi

haline getiren geleneksel beden politikasının doğanın bedenini, yani biyotik toplumları oluşturan tüm hayvan ve bitkileri yok saydığına altını çizer. Doğayı, insanın ekonomik çıkarları doğrultusunda kontrol edilen ve insanın hizmetinde kullanılması gereken bir tüketim kaynağı ve mülk olarak gören Kartezyen düşünce yapısına karşı çıkar. Opperman, insanoğlunun ekosistemden kopuk ve diğer canlılara kıyasla daha üstün bir şekilde konuşlandırılmasının toplumsal yapıda bir dualite oluşturduğunu da sözlerine ekler. Bu dualist zihniyet içinde insan dışında kalan tüm canlı ve cansız varlıklar, her zaman ikincil konumda algılanır yani ötekileştirilerek önemsizleştirilir. Bu bağlamda diğer tüm canlılardan üstün ve değerli olan insanın, sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmış olan doğayı tüketmesi de ahlaki bir norm olarak değerlendirilir. (Opperman, 2006:76).

Oppermanın da işaret ettiği sömürgeci ve tüm benzeri faydacı tutumların çevreye verdiği zarar göz önüne alındığında, insanın lehine değil aleyhine olduğunu, insanın bir parçası olduğu doğaya verdiği zarar ve bilinçsiz tahribatın faturasını yine insanın ödemek zorunda olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda metropollerde hızla artan hava kirliliği, küresel ısınma ve benzeri tüm ekolojik sorunlar insan sağlığını tehdit ettiğinden ekolojik farkındalığın ivedilikle insanlara aşılması gerekmektedir. Temelinde insan ve çevre ilişkisi olan ekoeleştirme, sadece insanın fayda sağlaması adına korunan çevre düşüncesinden beslenen insan merkezci ideolojinin aksine, yeryüzü merkezci bir epistemolojiye dayanır. Amerikan edebiyatının ilk natürist yazarlarından Henry David Thoreau yaşanabilir bir dünyada olmadıktan sonra, güzel bir eve sahip olmak neye yarar derken dünyaya bütünsel bir felsefeyle yaklaşır. (Thoreau, 2000: 23).

"Yeni bir beraber yaşama kültürünün oluşturulması ve küresel kabulü; iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerinin de giderek kendini hissettirmeye başladığı çağımızda insanlığın tüm paydaşlarının (akademisyenler, karar alıcılar, ev sahibi toplumlar, yerlerinden olmuş kişiler vs.) üzerine mesai harcaması, aktif sorumluluk alması, öneriler getirmesi gereken bir husus olarak önümüzde durmaktadır. Unutulmamalı ki bugünün ev sahiplerinin yarının sığınmacıları, mültecileri olmamasının hiçbir garantisi yoktur ve bu sebeple de bu konu sadece yerlerinden olmuş kişiler için değil tüm insanlık için hayatidir ve belki de insanlığın önünde duran en kritik eşiktir" (Erayman, 2022:196).

Ekoeleştirme, insanın doğayla kurduğu ilişkiyi çevresel farkındalık yaratarak Henry David Thoreau'nun da savunduğu gibi daha bütünleyici bir biçimde okura vermek ister. İnsan merkezcilikten uzaklaşan ekoeleştirme doğaya yabancılaşmış insanın ya da ötekileştirilmiş doğanın birbirlerini tamamlayan etmenler olduğunu sıklıkla vurgular. Ekolojinin temel prensiplerinden olan her şeyin birbiriyle dolayısıyla her şeyle bağlantılı olduğu tezi, bizi ekosistemdeki tüm canlıların kaderinin diğer canlılarla olan ilişkisine bağlı olduğu sonucuna ulaştırır. Doğada insan dışındaki diğer mekanizmaları değersiz ve ruhsuz olarak değerlendiren insan merkezci düşüncenin aksine sadece insana yararlı olanın değil, doğada var olan her şeyin değerli olduğu ilkesi ekolojinin bütünsellik anlayışından ileri gelir:

"Biyosfer, içinde yaşamın olduğu, dünyayı kaplayan tabakadır. Hayvanlar, bitkiler, mantarlar ve mikropların tümüne biyota da denir. Ekosfer de dünyadaki tüm canlılar anlamına gelmektedir ama bu canlıların cansız çevreleriyle (toprak, taşlar, hava ve su) olan ilişkileri üzerine de bir vurguyu içermektedir. Kolaylık olması için, biyosfer/ekosfer EKOSİSTEMLER, BİYOLOJİK BÖLGELER veya TOPLULUKLAR olarak gruplara ayrılabilir. Fakat esasen bunlar birbirine bağlı tek bir birimdir ve yaşamımızı mümkün kılan şeydir. Kısa bir süre için bile olsa, hiçbiri biyosferden bağımsız olarak, tek başına var olamaz." (Callenbach, 2012: 25).

Ekoeleştirme önemi sıklıkla vurgulanan bir diğer husus ise nüfus artışı ve göç olgusudur. Özellikle göç kavramı sosyolojiden ekonomiye politikadan felsefeye kadar birçok disiplinin çalışma alanına giren çok boyutlu bir kavramdır. Ünlü sosyolog Zygmunt Bauman göç olgusuna farklı bir bakış açısı kazandırır; çünkü kendisi de İkinci Dünya Savaşında Polonya yönetiminin Yahudi karşıtı politikaları nedeniyle mülteciliği deneyimlemiş birisidir. Birçok disiplinin çalışma alanına giren göç olgusu detaylıca ele alındığında, yerlerinden yurtlarından edilmiş toplulukların elde etmeye çalıştıkları hukuki statüleri kadar

sosyal statülerinin de büyük önem arz ettiği sonucuna varılır. Göçmenlerin sadece hukuki statülerini elde etmeye çalışmasının ardında aslında onların sosyal statülerini elde etmeye çalışması tezi yatmaktadır. Bauman'a göre hangi sosyal topluluğa ait olursak olalım yaşamın ritmi içerisinde ne zaman nerede nasıl bir durumla karşı karşıya kalacağımız muammadır ve bu gerçekle hareket edildiğinde hukuki statü peşinde koşmanın fani bir uğraş olduğu aşikardır. Bu noktadan hareketle insanları ayırıştırmaktan ziyade birleştirici politikalar önem arz eder. Wagner-Saffray, Bauman'ın mültecilik deneyimini şu sözlerle aktarır:

'Bauman'ın özellikle ilk mültecilik deneyimi oldukça zorlu koşullar altında gerçekleşmiştir. İlk mültecilik deneyimi, Eylül sonu ve Ekim 1939'da Doğu'ya doğru yürüyerek Alman işgalinden kaçış çabasını içeriyordu. Bauman ailesinin yolculukları, uzun yürüyüşler ve hep tetikte olmalarını gerektiren dinlenme anlarının birbirine geçtiği günlerden oluşmaktaydı. Bauman ailesi, genellikle, (korkuyla hareket eden ve kendileri için mümkün olan en kısa sürede en güvenli yeri bulmak isteyen büyük bir insan grubuyla) diğer mültecilerle birlikte hareket etti. Açlık, soğuk algınlığı ve uykusuzluk Bauman ailesinin de birlikte hareket ettiği tüm mültecilerin günlük deneyimleriydi. Bauman ailesi tüm birikimlerini (akrabalarından ödünç alınan paralar dâhil) sadece mütevazı yemekler ve uzun yolculukları sırasında köylülerin evlerinde uyuma 'ayrıcılığına' erişebilmek için harcadı. Bu kalabalık mülteci grubu, yaya olarak sınıra yaklaştığında Alman ordusu sınır güvenliğini güçlendirdiği için geçişlerinin neredeyse imkânsız olduğunu anladı. Bu sebeple Bauman ailesi sınıra yakın bir bölgede Almanlar tarafından kayıt altında tutulan bir tür kamp öncesi yaşamı deneyimledi. Bu kamp öncesi dönemde Zygmunt Bauman, bir mülteci kampı için tipik olan koşullarda yaşıyordu. Kamp kurallarının henüz net bir şekilde belirlenmediği ve bu nedenle katı bir şekilde uygulanmadığı için hala kaçmak için zayıf da olsa bir ihtimal vardı. Bauman ailesi de bu fırsattan istifade etti. Hemen kamp alanının yakınlarındaki nehri riskli bir geçişten sonra, Bauman ailesi bir sınır kasabasına sığındı. Orada aile, kaos ve belirsizliğin kol gezdiği, yiyecek kıtlığı ve iş bulamama gibi çok zorlu yaşam koşullarını diğer binlerce mülteciyle paylaştı.' (Wagner-Saffray, 2020: 104, 105).

Göçmen ve mülteciler üzerine yoğunlaştığı *Kapımızdaki Yabancılar* kitabında Bauman, Levinas, Kant, Hans-Georg Gadamer ve Mihail Bahtin gibi filozofların ideolojilerinden hareketle göç ve göçmen meselesini inceler. Yer değiştirmek durumunda kalmış kişilerin ister göçmen, mülteci, sığınmacı isterse yabancı ne şekilde adlandırılırsa adlandırılırsın hukuki statülerinin tanınmasının sosyal statülerinin de tanınmasına zemin hazırladığını savunur. Onların hukuki statülerinin tanınmasının, sosyal statülerinin de tanınmasıyla desteklenmediği sürece anlamsız olduğunu düşünür. Bu noktada ekoleştirinin bütünsel yapısı toplumlar özelinde ayırıştırmacı değil birleştirici yönüyle ön plana çıkar. Bauman'ın da vurguladığı üzere her topluluğun birbirine bağımlı olduğu gerçeğinden hareketle küresel meselelere yerel ve bireysel çareler aramanın beyhude olduğu ve insanları birleştirmek yerine ayıran ayırıştıran politikaların sürdürülebilir olmadığı ve bunlardan sıyrılmak gerektiği vurgulanır:

'İnsanları yer değiştirmeye iten etkenleri dizginlemek bir yana, bu etkenler her geçen gün daha da şiddetlenmekte, hatta iklim değişikliği gibi faktörleri göz önüne aldığımızda bu etkenlerin kontrolümüzden çıktığını bile ifade etmek abartılı olmayacaktır. Tam da bu sebeple Baumancı düşündeki, yabancılarla sürdürülebilir birlikte yaşama biçimlerinin oluşturulmasına yönelik gösterilen hassasiyet ve bu husustaki öneriler üzerine düşünmek gerekir... Bizi ayıran, farklı kılan unsurlar kuşkusuz ortadadır. Ancak mühim olan bu farklılıklarımıza rağmen bizi birleştiren unsurların neler olduğu, bu unsurları geliştirmenin imkânlarına yönelik arayışın hayatiğini kabullenmektir. Bugünün göç olgusu, göçmene yaklaşım noktasında farklılığı dışlamayan ama aynı zamanda farkı kutsamayan, her fırsatta birlikte yaşamaya, ortak noktalar arayışına dayanan eylem, yaklaşım ve politikalar bütünüdür zaruri kılmaktadır. (Erayman, 2022: 188).

Çevre sorunlarının kaynağında sadece insan merkezli yaklaşımı görmek doğru değildir. Aksine sorunun çıkış noktası insanın yine insan üzerinde kurduğu tahakküm ya da sömürüdür; çünkü ırksal, cinsel ya da dinsel her tür ayrımcılık aynı kaynaktan beslenir.

Gönülsüz Köktendinci Romanındaki Eko-Kolonyal Kodlar

Bu çalışma da edebiyat eleştirisinde oldukça yeni bir yaklaşım olan postkolonyal ekoeleştirisinin teorik çerçevesi verilerek iki ayrı edebi söylem olan postkolonyalizm ve ekoeleştiri birlikteliğiyle ortaya çıkan postkolonyal ekoeleştirisinin önemi vurgulanmaktadır. Bu yeni edebiyat eleştirisinin amacı sömürge dönemi ve sömürge sonrası bahsi geçen topraklarda ekolojik felaketlere yol açan sömürgeci politikaları sorgulayarak bu tür felaketlerin yankılarını ortaya çıkarmaktır. Buna ek olarak, postkolonyalizm ve ekoeleştiri özelinde ayrı ayrı inceleme konusu olan insan ve çevre birlikteliği postkolonyal ekoeleştiri kuramı ile verilirken bu iş birliğinin ardındaki nedenlere ve bu birlikteliğin önündeki çeşitli zorluklara dikkat çekilir. Böylece, ekoeleştiri ve insan merkezli postkolonyalizm yerini, siyasi, ekonomik ve çevresel meselelerin edebi eserlerde iki boyutlu olarak işlenmesine odaklanan postkolonyal ekoeleştiriye bırakır. Daha doğrusu postkolonyal topraklarda insan ve insan olmayan varlıkların ekolojik durumuna ışık tutan postkolonyal ekoeleştiri çerçevesinde daha kuramsal bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır demek yanlış olmaz. Diğer eserlerindeki politik ve sosyalist tavrı da dikkate alındığında Mohsin Hamid aktivist bir yazar olarak karşımıza çıkar. Hamid doğu ve batı arasında mekik dokuyan Cengiz karakterine hayat verirken sosyal ve çevresel adaletsizliklere dair farkındalık yaratmaya çalışır. Yazarın hemen hemen tüm eserlerinde ekolojik meselelerin siyasi bir düzlemde nasıl ele alındığına ve gerçek ile kurgu arasındaki boşluğu bulanıklaştırarak gerçeklik kavramıyla nasıl oynadığına şahitlik ederiz. Dahası postkolonyal eko-eleştirel bir tavırla ele alındığında yazarın yaşadığı toplumda tecrübe ettiği sosyal, politik ve çevresel kaygılarını hissetmemek mümkün değildir.

Mohsin Hamid'in *Gönülsüz Köktendinci* romanı aslen Pakistanlı olan ve Amerika'ya okumak için giden Cengiz'in hikâyesini konu alır. Anlatılan hikâyeye yazarın kendi yaşam öyküsüyle paralellikler gösterdiğinden otobiyografik bir anlatıdır. Princeton Üniversitesi İşletme Bölümü mezunu olan Mohsin Hamid Amerika'da okumaya ve çalışmaya hak kazanır ancak 11 Eylül sonrası ülkeyi terk eder ve Londra'ya yerleşir. Roman kahramanı olan Cengiz de oldukça yetenekli bir gençtir. İşletme Bölümü'nden mezun olduktan sonra Amerikan rüyasını bir an evvel gerçekleştirmek için harekete geçer ve ona gelecek vadedilen Amerika'ya gelerek burada oldukça prestijli bir şirkette çalışmaya başlar. Çalışkan ve yetenekli olmasının yanı sıra oldukça hırslı ve azimlidir. Daha sonra Amerikalı genç bir kadına âşık olur. Kapitalizmin ritmine ayak uyduran Cengiz'in artık tek amacı çok çalışmak ve yükselmektir. Hem ekonomik hem de toplumsal anlamda refah bir hayat sürdürürken hayatı bir anda alt üst olur. Fazlasıyla Amerikan yaşam tarzını benimseyip öz benliğini unutmuş olan bu Pakistanlı gencin 11 Eylül terör saldırısı sonrası yaşadığı kimliksizlik ve ötekileşme etrafındaki herkesten soğumasına ve hatta tüm hayatı boyunca çalışıp elde ettiği Amerikan rüyasının bitmesine sebep olur. Öyle ki hikâyenin sonunda Amerika'yı terk edip Pakistan'a geri döner. Bu anlatı vasıtasıyla Batı ile Doğu arasındaki gerilimi ve iki farklı dünya arasında sıkışıp kalan bireyin tecrübe ettiği kimlik sorununu hissedebiliriz. Pakistan asıllı yazarın kimlik sorununu ele alırken kullandığı dil ve üslup dikkate alındığında oldukça cesur olduğunu ve sözünü sakınmadığını belirtmek gerekir. Tüm çıplaklığıyla ele alınan batı ile doğu arasındaki bu gerilim oldukça gerçekçi bir tavırla verilir:

''Pak-Pencap mezecisinde kulak misafiri olduğum söylentileri elimden geldiğince yok sayıyordum. Pakistanlı taksici sürücülerini öldüresiye dövülmüşlerdi, FBI camilere, dükkanlara ve hatta insanların evlerine baskınlar yapıyordu; Müslüman erkekler kayboluyordu, belki gözden irak merkezlerde sorguya çekiliyorlardı belki de daha kötüsü. Böyle hikayelerin çoğu gerçek dışıdır, içinde doğruluk payı olanlar abartılıdır diye mantık yürütüyordum. Hem ayrıca az sayıdaki o üzücü istismar durumları da beni etkileyemezdi, çünkü bu tür şeyler yılda 80.000 dolar kazanan Princeton mezunlarının değil, talihsiz yoksulların başına her zaman geliyor ve yalnızca Amerika'da değil, her ülkede oluyordu.'' (Hamid, 2013: 106).

Sosyo-Kültürel Kırılmalar Gölgesinde Aidiyet Problemi

Aidiyet, Ötekileşme ve Kimlik meseleleri anlatıda ağır basmaktadır ve bu vasıta ile toplumsal bir eleştiri yapılır. Toplumsal sınıflar arasında var olan uçurum arttıkça bireylerin özlerinden uzaklaşıp ötekileştiği kapital bir toplum sisteminin varlığı kaçınılmazdır. Romandaki diğer tüm karakterlerin dilsizleştirilip pasif konuma konuşlandırılması ve Cengiz'in monolog tadında başından geçenleri anlatması ironiktir. Cengiz'in hikayesi ile New York'ta kendine yeni bir yaşam kurmaya çalışan Pakistanlı bir gencin trajik öyküsünü deneyimleriz. Ailesinden, vatanından ve kültüründen uzak bir yerde yeniden kurmaya çalıştığı yaşam rüya gibi gözükse de Cengiz'in kitabın sonunda elde ettiği her şeyi elinin tersiyle iterek özüne dönmesiyle son bulur. İki zıt kutup arasında kalan bir gencin aslında sanki iki farklı insanmış gibi davranması yaşadığı ikilem ve buhranın kanıtıdır. Dünya Ticaret merkezine yapılan 11 Eylül saldırısı sonrası Amerika'nın benimsediği ırkçı tavır doğu ve batı arasındaki gerilimi artırmıştır. Bir tarafta özünde sahip olduğu doğu kimliği, bir tarafta uzun uğraşlar sonucu elde ettiği batılı yaşam tarzı arasında sürekli gidip gelen bir birey. Özellikle kız arkadaşı ile olan sorunların temelinde de yaşadığı aidiyet problemi yatar:

'İkimiz benim yatağında yatarken ona sarılmamı istedi, sarıldım ve kulağına bir şeyler fısıldamaya başladım. Pakistan hikayelerimi sevdiğini biliyordum bu yüzden ona gelişigüzel Lahor'daki ailemden söz ettim. Onu öpmek istediğimde ne dudaklarını hareket ettirdi ne de gözlerini kapadı. Gözlerini onun yerine ben kapattım ve sordum, 'Chris'i mi özleyorsun?' Başını salladı ve kirpiklerinden yaşlar süzülmeğe başladığını gördüm. 'O zaman öyle farz et' dedim, 'benim o olduğumu farz et.' Neden böyle söylediğimi bilmiyorum; kendimi yenik hissetmişim ve bu bana birden bir çare gibi görünmüştü.' (Hamid, 2013: 117).

Gönülsüz Köktendinci 'de ötekileşme sorunu Cengiz karakteri üzerinden ele alınır ve 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'daki ikiz kulelere yapılan saldırı sonrasında teröre destek verdiği gerekçesiyle Afganistan'a açılan savaş arka planda vurgulanır. Ülkesinde yaşanan sıkıntılardan ve zorluklardan ailesiyle yaptığı telefon görüşmeleriyle haberdar olan Cengiz kendini suçlu hisseder, vatanına ve ailesine destek vermek için Pakistan'a gitmeye karar verir ancak burada uyum sorunları yaşamaya başlar ve bu durumu şöyle açıklar.

'İnsan buraya Amerika'dan geliyorsa yapması gereken bazı intibak ayarları vardır: başka türlü bakabilmelidir. Savaşın ufukta belirlediği o kış Lahor'a döndüğümde kendi bakış açımın ne kadar Amerikalılaşmış olduğunu fark ettiğimi hatırlıyorum da. Beni ilk olarak, tavandaki çatlakları ve duvarlarının rutubet geçiren kabarmış boyası ile evimizin eski püskü görüntüsü sersemletmişti. O gün öğleden sonra kesilen elektrik eve kasvetli bir hava veriyordu ve tıslayan gaz sobasının soluk ışığında bile mobilyalarımızın ne kadar eskimiş olduğunu, döşemelerin acilen değişip elden geçirilmesi gerektiği belli oluyordu. Evimi bu halde bulmak beni kederlendirmişti; hayır kederlendirmekten öte utandırmıştı. Geldiğim yer burasıydı, köklerim buydu ve fazlasıyla mütevazıydı.' (Hamid, 2013: 137,138).

Yaşadığı bu uyum sorununun temelinde Amerikan yaşam tarzına alışmış olması etkili olsa da en önemli etmen benliğinin değişime uğramasıdır. Yaşadığı yozlaşma sürecini fark etmese de ülkesine döndüğünde bu anlamda bir aydınlanma yaşar. Doğup büyüdüğü evine, kültürüne yabancılaşmış olduğunu hisseder. Kendisindeki değişimi ve ötekileşmeyi kabullenir:

'Ortama yeniden uyum sağladım ve çevrem bana tekrar tanıdık gelmeye başladı, anladım ki yokluğum sırasında evim değişmemişti. Ben değişmişim, etrafıma bir yabancıнын gözleriyle bakıyordum. Üstelik herhangi bir yabancıнын gözleriyle de değil; özellikle ülkenizin seçkin okullarında ve şirketlerinde karşılaştığım zaman sinirime dokunan yetki sahibi, anlayıştan yoksun türdeki o Amerikalının gözleriyle.' (Hamid, 2013: 138).

Bir gün Cengiz ve Amerikalı bir misafiri Pakistan'daki bir lokantada yemek siparişi verirler ve hazırlanan yemekler masaya gelince Cengiz misafirine şöyle der; *'Dünyanın en kalabalık altıncı ülkesi olmamıza rağmen bugün zenginlikten, güçten ve hatta sporda bile adımızı duyurmaktan-sağı solu belli*

olmayan kriket takımımızın ara sıra yakaladığı başarıyı saymazsak-mahrum oluşumuz belki de biz Pakistanlıların yemeklerimizle çok fazla gurur duymamızın sebebidir.'' (Hamid, 2013: 112,113).

Cengiz'in bu sözlerinden Pakistan'ın yemeklerini övmesi aslında kültür, sanat ya da bilim gibi eksik oldukları birçok alanı gölgelemeye çalıştığını söylemek istemesi yanlış olmaz. Dahası Hamid doğuluların yemeyi, içmeyi önemsemelerini ön plana çıkararak doğululara atfedilen olumsuz varsayımları ironik bir biçimde ele alır. Doğulu ve Müslüman toplumların olumsuzluklarla okurlara sunulması oto-oryantalist bir yaklaşımdır ve yazarın bilinçli olarak kullandığı bir stratejidir. Cengiz'in bir iş gezisi kapsamında Yunanistan'a düzenlenen bir geziye katıldığı esnada yaşadığı aidiyet sorununa da değinmek gerekir. Cengiz'in bu hissi ondaki aidiyet duygusuyla ilintilidir. Yunanistan gezisi esnasında tarihî ve kültürel mekânları ziyaret ederken rehberin bir kalenin Yunanlılar tarafından kendilerini Müslüman saldırılarından korunmak amacıyla inşa ettiklerini söylemesi Cengiz'in içsel bir hesaplaşmaya girmesine sebep olur:

'Hiç gitmediniz mi Rodos'a? Gitmelisiniz. Gittiğimiz diğer adalardan farklı geldi bana. Eski kalelerle korunan kentleri surlarla çevriliydi. Yunan ordusunun, donanmasının ve hava kuvvetlerinin bugünkü rolünü andırır biçimde Türklere karşı koyan bu surlar, Doğu'ya karşı oluşturulan duvarın bir parçası olarak hala ayakta. O duvarın diğer tarafında büyüdüğümü düşünmek çok tuhaf geldi!'' (Hamid, 2013: 32).

Hamid'in özellikle Müslümanlarla özdeşleştirilen cihat anlayışını burada vurgulaması 11 Eylül saldırıları sonrası Müslümanların Amerika'da yaşadıkları sorunlar üzerinden işlenen aidiyet sorunun farklı bir izdüşümüdür. Amerika'da yaşayan Müslümanların 11 Eylül saldırısından sonra bu türden ırkçı yaklaşımların hedefi olması, zaman zaman ise saldırılara maruz kalmaları kurguda önemli bir yere sahiptir. Cengiz'in bu durumu görmezden gelmesi onun Amerikan kimliğinin ağır basmasından ileri gelse de içsel hesaplaşmalardan hiçbir zaman kurtulamaz:

'Merak ediyorum şimdi beyefendi: kendime New York'ta kurmaya çalıştığım yeni hayatın temellerinin sağlam olduğuna caba inanıyor muydum? Kesinlikle inanmak istiyordum; en azından böyle bir inançsızlık duymamayı öylesine şiddetli istiyordum ki etrafımdaki parçalanmış dünyayla, parçalanması an meselesi olan benim kişisel Amerikan rüyam arasındaki su götürmez bağlantıyı görmemek için her türlü çabayı gösteriyordum. Şimdi geriye dönüp baktığımda taktığım at gözleklerinin gücü beni dehşete düşürüyor; yaklaşan felaketin işaretleri haberlerde, sokaklarda ve âşık olduğum kadının halinde o kadar gün gibi ortadaydı ki!'' (Hamid, 2013: 105).

Cengiz'in bu durumu kabullenmek istememesi ya da görmezlikten, duymazlıktan gelmesi çok uzun sürmez; çünkü Doğulu Müslüman kimliği nedeniyle kendisi de benzer saldırıların odağı olur ve bu aidiyet sorununun çok daha fazla belirmesine sebep olur:

'Başsız Süvari öyküsünü bilir misiniz? Filmini gördünüz, öyle mi? Ben filmi görmedim ama eminim ki hikâyeye sadık kalmıştır; kitap oldukça etkileyiciydi. Zavallı Ichabod Crane, Başsız Süvari'nin varlığını ilk kez hissettiğinde atının üzerinde yalnızdır ve o anda duyduğu korkuyu paylaşmadan edemezsiniz. Geceleri tek başıma yürüyüşe çıktığımda bazen aklıma o hayali nal seslerinin geldiğini sizden gizlemeyeceğim. O zaman kalbim nasıl da gümbür gümbür atıyor! Ama görüyorum ki siz bu düşüncenin bana verdiği hazzı pek paylaşmıyorsunuz hatta oldukça endişeli görünüyorsunuz.''' (Hamid, 2013: 186).

Kendisini Ichabod efsanesiyle özdeşleştirerek onu gölgesi gibi takip eden ve ötekileştirilen Doğulu kimliğinin onda yarattığı baskıyı anlatır. Yazar ötekileşmenin arka planına vurgu yaparken onların maruz kaldıkları sıkıntılara da dikkat çeker. Ötekileşme ile aidiyet sorunu arasındaki ilişkiyi vurgularken yaşadığı ikilemi de gözler önüne serer.

Bastırılmış Kimlikler ve Ötekileştirilen Doğa

Ekoleştirinin temel savlarından olan canlı (ikincil konumda yer alan insan) ya da cansız varlıkların ezilmesinin ana nedeni olarak kabul edilen insan/insan olmayan ikili karşıtlığına da eserde yer verilir. Aristoteles, Bacon, Descartes ve Kant gibi filozoflar tarafından benimsenen ve zamanla yaygınlaşan hümanist (insan merkezci) bakış açısı eser boyunca sorgulanır ve insanın hem tarihsel hem de kültürel bir canlı olduğu tezi ön plana çıkarılır. *Gönülsüz Köktendinci* romanının ekoeleştirel bir okumasını sunan bu çalışma, postkolonyal ortamlarda insan ve doğa arasındaki karmaşık ilişkiyi ele alarak dünyanın sürdürülebilirliğini sağlamak adına ekolojik ve çevresel okuryazar olma çağrısına katkıda bulunur. Anlatının ana kahramanı olan Cengiz ona atfedilen fiziksel ve zihinsel nitelikleri sayesinde toplumda kendine bir yer edinir. Bu karakter vasıtasıyla okuyucunun insan olmanın ne anlama geldiğini sorgulaması sağlanır. Romanın postkolonyal ekoeleştirel okuması sayesinde okuyucu insan/insan olmayan ikiliğinin sorgulanmasına davet edilir ve güçlünün çıkarlarının zayıftan daha öncelikli olduğu savı tartışmaya açılır. Yazar bu anlatıyla 'ekolojik ötekilik' kavramı üzerine odaklanır ve postkolonyal bir ortamda insan ve çevre arasındaki etkileşimi irdeleyerek romandaki diğer karakterlerin temsilleri üzerine dikkat çekici betimlemeler yapar. Romandaki temsili çarpık ve çıkara dayalı insan ilişkilerine bakıldığında, eser postkolonyal özne (insan) ve nesneyi (çevre) sakat bırakan sömürgeci politikalara bir eleştiri niteliğindedir:

“Amerika'nın dünyada izlediği politikaya her zaman kızgınlık duymuş olduğumu düşündüm; ülkenizin sürekli başkalarının işlerine karışması dayanılmaz bir şeydi. Vietnam, Kore, Tayvan Boğazı Krizi, Orta Asya ve şimdi de Afganistan. Benim ana kıtam olan Asya'yı ilgilendiren önemli anlaşmazlıkların ve gerginliklerin hepsinde ülkeniz başroldeydi. Ayrıca bir Pakistanlı olarak yaşadıklarım; farklı dönemlerdeki Amerikan yardımlarından ve müeyyidelerinden biliyordum ki Amerikan imparatorluğunun istediğini yaptırmak için kullandığı temel araç finansı. Bu hükmetme projesine daha fazla katkıda bulunmayı reddetmekle doğru yapmışım; şaşkırtıcı olan tek şey bu kararı vermek için böylesine uzun bir süreye ihtiyaç duymamdı. ” (Hamid, 2013: 170).

Bu alıntı bize Cengiz'in geçte olsa asıl kimliğine kavuşma sürecinin çok sancılı olduğuna işaret eder. Yalnızca şimdiki nesillerin değil, aynı zamanda sömürge sonrası ortamlarda gelecek nesillerin de tehdit altında olduğu gerçeğini de vurgular. Endüstriyel felaketin insan olmayan bir kurbanı olarak atfedilen çevreye odaklanarak çevre ile insan arasındaki kopuk ilişkinin nedenleri toplumsal boyutuyla ele alınır. Diğer taraftan çevreye doğrudan ya da dolaylı olarak zarar veren ve ciddi ekolojik sonuçları olan ekonomi politikaları da eser boyunca ironik bir biçimde sorunsallaştırılır:

“Sonra Erica tüm masayı dolaşarak herkesten gerçekleştirmesini en çok istediği hayalini ifşa etmesini istedi. Sıra bana geldiğinde, bir gün nükleer gücü olan bir İslam cumhuriyetinin diktatörü olmayı arzu ettiğimi söyledim ama herkesin şaşkına döndüğünü görünce şaka yaptığımı açıklamak zorunda kaldım. Bir tek Erica gülümsememişti, galiba benim mizah anlayışımı kavramıştı. ” (Hamid, 2013: 38).

Bu diyalogdan da anlaşılacağı üzere nükleer gücün sadece kapitalist devletlerin elinde olması sorunsal tartışmaya açılır. Özellikle modern roman geleneğinde önemli bir unsur olan düalizmin Doğu ve Batı bağlamında ele alındığı bu romanda postkolonyal ekoloji temelinde irdelenmesi gereken birçok etmen olduğunu söylemek gerekir. 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'da İkiz Kuleleri hedef alan saldırının kurgu yoluyla işlenmesi buna bir örnektir. Bu bağlamda romana postkolonyal ekoeleştirel bir okuma yapmak gerekir; çünkü bu roman sadece canlı (insan) ve cansız (çevre) değil, insanın yine insan üzerinde kurduğu tahakkümü sorgulayarak bunun tarihsel nedenlerini ve ekolojik sonuçlarını inceleme imkânı verir. Cengiz'in kız arkadaşı Erica'nın babasıyla olan diyalogunda da Doğu ve Batı arasındaki bu gerilimi hissetmemek elde değildir:

“Belki de sakalımın anlamını yanlış yorumluyorsunuz, yine de açıklığa kavuşturmalıyım ki New York'a gittiğimde henüz sakal bırakmamıştım. Aslında pek çok Pakistanlı içki içiyor; ülkemizde alkolün yasak oluşunun sonuçlarının ülkenizdeki mariuhana yaşağının sonuçlarından pek farklı

değil. Üstelik içki içenlerin hepsi benim gibi batı eğitimi almış kentli insanlardan oluşmuyor; gazetelerimiz sürekli olarak kalitesiz kaçak içki yüzünden ölen ya da kör olan köylülerimizin haberlerini yayımlıyor.” (Hamid, 2013: 64).

Eserde ele alınan kimlik ve benlik kavramalarının sömürgeci ve tamamıyla insan merkezci bakış açılarından kaynaklı olduğunu ve tüm bu insan merkezci ve sömürgeci politikaların dolaylı olarak ekolojik felaketlerin temelini oluşturduğunu postkolonyal ekoleştiri vasıtasıyla anlamak mümkündür. Özelinde ırkçılık ve toplumsal ayrımcılık olmak üzere tüm insan merkezçiliğe karşı bir kurguyla karşı karşıya kalırız. Roman, ekosistem içerisinde yer alan tüm insan ve insan dışı varlıkların birbiriyle bağlantılı olduğunu ve ekosistem içerisinde var olan her canlının tabiatı gereği değerli olduğunu savunan ekoleştirmenin önemini resmederken postkolonyal çerçevede okura bütünsel bir bakış açısı kazandırır. Postkolonyal ekoleştiri bağlamında inceleme konusu olan roman hem bölgesel hem de küresel boyutta okurda ekolojik bilinç uyandırmada edebiyat eleştirisinin etkisini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

İnsanın çevresiyle olan ilk ilişkisi onu tanıyıp anlamaya ve onunla uyum içerisinde yaşamaya çalışması şeklinde vuku bulur. Zamanla doğayı tanıyan insan ondan fayda sağlamaya ve hatta ona egemen olmaya çalışmıştır. Özellikle endüstriyel girişimlerin başta iklim değişikliği olmak üzere biyolojik çeşitliliği tehlikeye attığını, orman ve su kaynaklarını azalttığını, hava su ve toprak tahribatını artırdığını, doğal kaynakları tehlikeye atarak birçok çevre sorununa sebebiyet verdiğini söylemek gerekir. İnsan merkezci toplum yapısının izdüşümleri olarak kabul edebileceğimiz hava kirliliği, ormansızlaşma, küresel ısınma, iklim değişiklikleri, ozon tabakasının zarar görmesi, gıda ve su kaynaklarının azalması, çeşitli hayvan ve bitki türlerinin yok olması, seller, yangınlar, açlık, kuraklık, fosil yakıt tüketimi, nükleer enerji atıkları ve kimyasal tarım ilaçlarının bilinçsizce kullanılması gibi ekosistemi tehdit eden yüzlerce çevre problemini vardır. Endüstri devrimi sonrası sanayi girişimlerinin artması ve teknolojinin gelişmesi tamamen insan merkezli bir yeryüzü anlayışının ortaya çıkmasına ve aslında eskiden beri var olan doğa etiğinin edebiyata ekoleştiri vasıtasıyla taşınmasına sebebiyet vermiştir. Sanayileşme sonrası insanların doğa üzerindeki yaptırımlarının artması sonucu insanlar doğayı kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye başlamış, bu durum bilim ve teknolojideki ilerlemelerle birlikte tahribatın boyutunu ciddi bir seviyeye çıkarmıştır. Özellikle son yıllarda kentleşme oranındaki artış ve betonarme yapıların kentlerin vazgeçilmez mimarisi haline gelmesi ile doğal yaşam alanları kaybolmuş ve devasa betonarme yapılaşma nedeniyle doğal alanlar neredeyse tamamıyla yok olmuştur. Ayrıca, yeni nesil teknoloji bağımlısı bireylerin sayısındaki artış, üretim toplumundan tamamen tüketime dayalı bir toplum yapısına geçişi hızlandırmıştır. Bu ve benzeri sayısız örnekle somutlaştırabileceğimiz toplumsal yozlaşma beraberinde tüm ekolojik dengeyi de bozmuştur. Doğadaki bu değişimlerin yeryüzünde yaşayan tüm canlılara, sosyal, kültürel veya ekonomik açıdan yansımaları ekolojik farkındalığın aslında ne denli önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kuramın özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra Greg Garrard, Cheryll Glotfelty, Harold Fromm, John Tallmadge, Henry Harrington, Scott Slovic gibi edebiyatçılar sayesinde edebiyatta yankı bulduğunu ve çevresel bilincin artmasına olanak tanıdığını söylemek yanlış olmaz. "Ekoleştiri " olarak literatüre giren kuram edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma alanını kapsar. Çevreye verilen zararın temel sebebinin insanların düşünce yapıları ve tutumlarıyla eşleştirerek insan merkezci bu tutumu değiştirmeyi hedefler. Doğal kaynakların kullanımı ve muhafaza edilmesi yönünde ekolojik bir bilinç oluşturmak ister. Sadece insanın değil, evrendeki tüm canlı varlıkların önemli olduğu, insan dışındaki varlıklara karşı da kayıtsız kalınmaması gerektiği vurgulanırken hem edebiyatın gücü hem bilimsel verilerden faydalanılır. Bu nedenle disiplinler arası bir çalışma gerektirir. Bu noktadan hareketle söylemin kuramsal bir terim olmaktan ziyade esasında bir tutum olduğu söylemek mümkündür. Multidisipliner bir yapıya sahip olması sebebiyle birçok bilim dalının araştırma alanına giren ekolojinin, edebiyat ile ilişkisini söylemleştiren ekoleştirel yaklaşım, doğa ve insan ilişkisini

mercek altına alırken aslında temel öğretisi toplumlarda farkındalık yaratmaktır. Edebiyatın işlevine Jale Parla şu sözlerle vurgu yapar: Bildiriler anlamları, ya da işlevleri, kaynaklandıkları dil, üretildikleri ortam, gönderen ve gönderilenle sınırlı basit mesajlar olmadığında, yazar mesajın kendisine nasıl döneceğini ve alıcının tepkisini gözlemleyerek mesajını iletmelidir. (Parla, 2010: 51). Bu bağlamda temel öğretisi toplumda farkındalık yaratmak olan ekoeleştiri Marksist düşünür Bakhtin'in Hiçbir bildiri 'hesapsız' iletmez ve dolayısıyla hiçbir mesaj da alınmadan iletilmiş sayılmaz savıyla da paralellik gösterir.

Bahsi geçen anlatının başından sonuna kadar çevre kırım ile soykırım arasındaki ilişki sorgulanır ve insanın doğa üzerinde bıraktığı tahribatın boyutuna insanın yine insan üzerinde kurduğu tahakküm ile ilişki kurularak dikkat çekilir. Postkolonyal ekoeleştiri bazı kültürlerin izdüşümü olarak kabul edilebilecek toplumsal ve ırksal anarşizm ve sömürgeci toplumların yaşadıkları veya hüküm sürdükleri coğrafyalardaki tahribatlara dikkat çeker. Ekolojik anlatılar belirli karakterlere, hayvanlara, nesnelere ve yerlere sembolik anlamlar yükler. Sonuç olarak 11 Eylül sonrasında Batı'nın Doğu ve Müslüman olan topluluklara yaşattığı kâbus yazarın kullandığı ekolojik dil ile hayat bulur. Özellikle anlatıda kullanılan dilin sansürden uzak oldukça açık seçik olması ve hikâyenin geçtiği uzam dikkate alındığında anlatının fazlasıyla ekolojik olduğunu söylemek gerekir.

KAYNAKLAR

- Althusser, L. (2004). *Sanat Üzerine Yazılar*, (Çev.: Alp Tümertekin & Zühre İlkelen), İthaki Yayınları, İstanbul.
- Arıkan, A. (2011). Edebi Metin Çözümlemesi ve Ekoeleştiri. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 1(1), 43-51.
- Bookchin, M., & Yılmaz, A. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru*. Ayrıntı.
- Bookchin, M. (2013). *Özgürlüğün ekolojisi: hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü*. Sümer Yayıncılık.
- Branch, M. (1994). Ecocriticism: The Nature of Nature in Literary Theory and Practice. *Weber Studies*, 11(1), 41-45.
- Carson, R. (2004). *Sessiz Bahar* (Çev.: Çağatay Güler), Palme Yayıncılık, Ankara.
- Coupe, L., & Bate, J. (Eds.). (2000). *The green studies reader: From romanticism to ecocriticism*. Psychology Press.
- Engels, F. (2014). *Doğanın Diyalektiği*, (Çev.: Arif Gelen), Sol Yayınları (10. Baskı), Ankara
- Eagleton, T. (2011). *Edebiyat Kuramı* (Çev: Tuncay Birkan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Eagleton, T., Jameson, F., & Said, E. W. (1988). *Nationalism, Colonialism, and Literature* (Vol. 1). U of Minnesota Press.
- Erayman, İ. O. (2022). Zygmunt Bauman'ın düşüncesinde göç olgusu: Felsefi-sosyolojik bir yaklaşım.
- Garrard, G. (2016). *Ecocriticism: The New Critical Idiom* (2. Baskı), Routledge Press, New York.
- Glotfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*. University of Georgia Press.
- Hamid, M. (2013). *Gönülsüz köktendinci*. Pegasus Yayınları.
- Heise, U. K. (2014). Comparative Ecocriticism in the Anthropocene, 19-33.
- Jale P. (2010). *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 51.
- Krech, S. (1999). *Ecological Indian: Myth and History*. WW Norton & Company.
- Leopold, A. (2013). *Bir Kum Yöresi Almanacağı*, (Çev.: Ufuk Özbağ), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Marks, K. (1993). *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*, (Çev.: K. Somer), Sol Yayınları, Ankara,
- Naess, A., & Snyder, G. (1995). *The deep ecology movement: an introductory anthology* (Vol. 50). North Atlantic Books.
- Opperman, S. (2006). "Doğa Yazınında Beden Politikası", *Littera Edebiyat Yazıları*, Başkent Matbaası, Ankara, 75-85.
- Özdağ, U. (2011). "Sessiz Bahardan Sonra Ses Getiren Elli Yıl: Kadın, Çevre, Sağlık", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 28 / 2, 179-199.
- Özdağ, U., & Gökalp Alpaslan, G. (2010). Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştiri. *Orhon yazıtlarının bulunuşundan*, 641-651.
- Özdağ, U., & Gökalp Alpaslan, G. Ü. Z. İ. N. (2010). Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştiri.
- Plumwood, V. (2004). *Feminizm ve Doğaya Hükm etmek*, (Çev.: Başak Ertür), Metis Yayınları.
- Rueckert, W. (1996). Literature and Ecology: An experiment in Ecocriticism. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, 105-123.
- Said, E. (1978). Introduction to Orientalism. 1978, 1279-95.
- Said, E. W. (2012). *Culture and imperialism*. Vintage.
- Sartre, J. P. (2012). *Edebiyat Nedir?* (Çev.: Bertan Onaran), Can Sanat Yayınları, (5. Baskı), İstanbul
- Sartre, J. P. (1985). *Varoluşçuluk*, (Çev. Asım Bezirci) Say Yayınları.

Tamkoç, G. (1996). "Ekofeminizmin Amaçları", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4/1, İstanbul, 77-84.

Thoreau, H. D. (2000). *Walden and Civil Disobedience*, ed. P. Lauter.

Wagner-Saffray, I. (2020). Bauman as a refugee: We should not call refugees 'migrants'. *Thesis Eleven*, 156(1), 102-117.